

ΜΥΡΤΩ ΔΡΑΓΩΝΑ-MONAXΟΥ, Ἀθῆναι

Η ΠΡΟΑΙΡΕΣΙΣ

ΣΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΕΠΙΚΤΗΤΟ

ΜΙΑ ΣΥΣΧΕΤΙΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΘΕΣΗΣ
ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΠΡΑΞΗΣ

Ὁ Ἀντίοχος στὴν προσπάθεια νὰ προσεγγίση τὴ Στοὰ μὲ τὴν Ἀκαδημία καὶ τὸν Περίπατο ὑποστήριζε πὼς δὲν ἦταν τόσο στὰ δόγματα ποὺ διέφεραν οἱ Στωικοὶ ἀπὸ τοὺς Περιπατητικοὺς ὅσο στὴν ὁρολογία¹. Γιὰ τὴ στωικὴ ἠθικὴ ἰδιαίτερα ὁ Καρνεάδης ἰσχυριζόταν πὼς μόνο ἡ ὁρολογία τὴν διέκρινε ἀπὸ τὴν περιπατητικὴ, μὲ τὴν πρόθεση προφανῶς νὰ μειώσῃ τὴν πρωτοτυπία της². Ἀνάλογες θέσεις καὶ ἀναφορὲς τῶν Στωικῶν στὸν Ἀριστοτέλη ἐπισημαίνονται σὲ μερικὲς μαρτυρίες³. Καὶ οἱ ἀριστοτελικοὶ σχολιαστὲς Ἀσπάσιος καὶ Ἀλέξανδρος Ἀφροδισιεὺς δὲν δίστασαν «νὰ κάνουν προσεγγίσεις καὶ νὰ καθιερώσουν συγκρίσεις» ἀνάμεσα στὴν ἀριστοτελικὴ καὶ στὴ στωικὴ ἀνάλυση τῆς πράξης⁴.

Τοῦτο εἶναι φυσικὸ γιὰ μιὰ σχολὴ ποὺ μόλις μιὰ γενιὰ χωρίζει τὴν ἰδρυσὴ της ἀπὸ τὸ ὀρφάνεμα τοῦ Περιπάτου⁵. Καὶ παρ' ὅλο ποὺ ἡ προβληματικὴ μὲ τὴν ἠθικὴ ἀρχίζει, καὶ ἔχει λαμπρὲς στιγμὲς, ἐνωρίτερα⁶, ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ὁ πρῶτος φιλόσοφος ποὺ κατέγινε συστηματικὰ μὲ τὴν ἠθικὴ ὡς πρακτικὴ καὶ πολιτικὴ «ἐπιστήμη» σὲ εἰδικὲς πραγματεῖες⁷, δη-

1. Βλ. Cicero, *De natura deorum* I 16: *Antiocho enim Stoici cum Peripateticis re concinere videntur, verbis discrepare.*

2. Βλ. Cicero, *De finibus* III 41: *Carneades... quod pugnare non destitit in omni quaestione de bonis et malis appelletur non esse rerum Stoicis cum Peripateticis controversiam sed nominum*, ἀποψη, βέβαια, τὴν ὁποία δὲν δέχεται ὁ ἐκπρόσωπος τῆς Στοᾶς, ποὺ ἰσχυρίζεται: *maiolem multo inter Stoicis et Peripateticis rerum esse aio discrepantiam quam verborum.*

3. SVF II 126, 131, 172-178: III 24, 214, 627.

4. Βλ. R.- A. Gauthier, *L'Éthique à Nicomaque*, Louvain-Paris 1970, I 1 249-250, σημ. 16-20.

5. Εἶναι γνωστὸ πὼς ὁ Ζήνων (333/2-262/1) ἄρχισε νὰ διδάσκη στὴν Ποικίλῃ Στοᾷ γύρω στὸ 300 π.Χ., δηλ. μόλις 22 χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἀριστοτέλους.

6. Γιὰ τὴν προ-αριστοτελικὴ ἠθικὴ βλ. P. Huby, *Greek Ethics*, London 1967, 1-39, Alasdair MacIntyre, *A Short History of Ethics*, New York 1973, 1-56, L. Robin, *La morale antique*, Paris 1938 καὶ L. Schmidt, *Ethik der alten Griechen*, Berlin 1882.

7. Γιὰ τὴ χρονολόγησι τῶν Ἡθικῶν Νικομαχείων, Εὐδημίων καὶ [Μεγάλων], βλ.

μιουργώντας ένα προηγούμενο που κανείς πια δεν μπορούσε να αγνοήσει⁸. "Αν και δεν μαρτυρείται μαθητεία του ιδρυτή της Στοᾶς στον Περίπατο⁹, ωστόσο ή ἀριστοτελική κληρονομιά ήταν βαρεια για να παραμερισθῇ και μάλιστα από μια σχολή που είχε τὴν ἠθικὴ πυρῆνα τοῦ συστήματός της. Οἱ Στωικοὶ πράγματι δούλεψαν λεπτολογικὰ τὰ περισσότερα ἠθικὰ προβλήματα εἴτε μετὰ τὴν υἱοθέτηση αὐτούσιων ἢ παραλλαγμένων, εἴτε, συχνότερα, μετὰ τὴν ἀπόκρουση θέσεων τοῦ Ἀριστοτέλους, ἐπινοώντας μερικὲς φορές μιὰ τεχνικὴ ὁρολογία για νὰ ἐκφράσουν διαφορισμοὺς που οὐσιαστικὰ δὲν ἦταν ριζικοὶ πάντα καὶ ἐπιχειρώντας λεπτὲς καὶ κάποτε περίπλοκες διακρίσεις για νὰ ἀπαντήσουν διαφορετικὰ σὲ ἀριστοτελικά κυρίως ἐρωτήματα¹⁰. Καὶ τοῦτο ἰσχύει ὅπωςδήποτε για τοὺς ἐκπροσώπους τῆς Μέσης Στοᾶς¹¹: Στὴν προσπάθειά τους νὰ ἀπαλύνουν τὴν ἠθικὴ ἀκαμψία τῆς Ἀρχαίας συνειδητὰ σὲ πολλὰ ξαναγύρισαν στὸν Ἀριστοτέλη καὶ στὸν Πλάτωνα, χωρὶς ὅμως νὰ καταλήξουν αἰρετικοὶ Στωικοί.

Μετὰ τὸν Ἐπίκτητο, ωστόσο, ἐκπρόσωπο τοῦ πιὸ ὀρθόδοξου Στωικισμού¹² στὴν ὕστερή του φάση, ἔχομε ἓνα φαινόμενο που με κάποια ἔννοια

τὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ Α. Kenny, *The Aristotelian Ethics*, Oxford 1978, 1-49, 215-239. Μὲ στατιστικὴ μελέτη τοῦ ὅφους καὶ φιλοσοφικά ἐπιχειρήματα ἔδειξε πειστικά, νομίζω, ὁ Kenny ὅτι τὰ κοινὰ βιβλία ἀνήκαν ἀρχικά στὰ *Εὐδήμεια*, τὰ ὁποῖα ἐκφράζουν τὴν ὀριμότητα τοῦ Ἀριστοτέλους περισσότερο ἀπὸ τὰ *Νικομάχεια*, θέση που εἶχε βέβαια λιγότερο μεθοδικὰ καὶ παλαιότερα ὑποστηριχθῇ ἀλλὰ δὲν εἶχε ἐπικρατήσει. Για τὴν ὀρθόδοξη ἄποψη βλ. C. J. Rowe, *The Eudemian and Nicomachean Ethics. A Study in the Development of Aristotle's Thought*, Cambridge 1971. Για μιὰ μέση θέση στὸ πρόβλημα βλ. J. D. Monan, *Moral Knowledge and its Methodology in Aristotle*, Oxford 1968.

8. Για τὴν ἐπίδραση τοῦ Ἀριστοτέλους στὴ Στοά βλ. Α. Α. Long, *Aristotle's Legacy to Stoic Ethics*, BICS 15 (1968) 72-75, 72, J. M. Rist, *Stoic Philosophy*, Cambridge 1969, 1-22 καὶ L. Edelstein, *The Meaning of Stoicism*, Cambridge Mass. 1966, 19-22. Για τὴ διαμόρφωση τῆς ἑλληνιστικῆς φιλοσοφίας γενικώτερα βλ. Α. Α. Long, *Hellenistic Philosophy*, London 1974, 5-13.

9. Λέγεται ὅτι ὁ Ζήνων διήκουσε Κράτητος, Στίλπωνος, Ξενοκράτους καὶ Πολέμωνος (Δ.Λ. 7, 1 = SVF I 1). Ἀπώτερα μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ σωκρατικός.

10. Βλ. Long, *Aristotle's Legacy*... 78: "Part of the rigidity of early Stoicism stems from the adaptation of an Aristotelian framework to unaristotelian premises". Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι παραγνωρίζεται ἡ ἐπίδραση τῆς πλατωνικῆς καὶ μάλιστα τῆς σωκρατικῆς ἠθικῆς, που «προανακρούει» τὴ στωικὴ. Βλ. Α. Jagu, *Epictète et Platon*, Paris 1946, 19 ἐπ. Πρβλ. Long, *Hellenistic Philosophy*, 150-152.

11. Κυρίως για τοὺς Παναίτιο καὶ Ποσειδώνιο. Για ὀρισμένες θέσεις τους καθὼς καὶ βιβλιογραφία βλ. τὸ βιβλίο μου, *The Stoic Arguments for the Existence and the Providence of the Gods*, Athens 1976, 161-172, 269-278, 298-299. Βλ. ὅμως καὶ Ἀντίπατρος, SVF III 51, 57, 59 για τὴν ἔμφαση στὴν ἀριστοτελικὴ ἔννοια τῆς ἐκλογῆς, με διαφορετικὸ πνεῦμα, στὸν ὀρισμὸ τοῦ «τέλους».

12. Βλ. Α. Bonhöffer, *Epiktet und die Stoa*, Stuttgart 1890, III-IV καὶ τοῦ ἰδίου, *Die Ethik des Stoikers Epiktet*, Stuttgart 1894, III-V. Πρβλ. Jagu, ὁ.π. 142: "L'orthodoxie

θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῇ ἀντιστροφή τῶν διαπιστώσεων τοῦ Ἀντιόχου καὶ τοῦ Καρνεάδη: ἴδια δηλαδή ὁρολογία (σὲ μιὰ συγκεκριμένη περίπτωση) ὅχι ὅμως (τόσο αὐτονόητα τουλάχιστον) καὶ μὲ τὸ ἴδιο νόημα, μὲ παρόμοια χρήση καὶ κατὰ τὸ ἴδιο πνεῦμα· ἔστω καὶ ἂν ἀποδίδεται ἀπὸ λίγους μεταφραστές καὶ στοὺς δύο φιλοσόφους ὁ ἐπίμαχος ὅρος κάποτε μὲ τὴν ἴδια ἔκφραση. Μόνο στὸν Ἀριστοτέλη καὶ στὸν Ἐπίκτητο ἀπὸ τὴν ἀρχαία φιλοσοφικὴ γραμματεία συναντᾶμε μὲ τόση συχνότητα καὶ τεχνικὴ τὶς πιὸ πολλές φορές σημασία τὸν ὅρο *προαίρεσις*, λέξη-κλειδί γιὰ τὴν ἠθικὴ καὶ τὴν πραξιολογία τους, ποὺ τόσα ἐρμηνευτικὰ καὶ μεταφραστικὰ προβλήματα ἔχει δημιουργήσει στοὺς ἐρευνητές. Τὸν Ἀριστοτέλη ὅμως τὸν χωρίζουν ἀπὸ τὸν Ἐπίκτητο πάνω ἀπὸ τέσσερις αἰῶνες. Καὶ εἶναι ὁ ἰδρυτὴς τοῦ Περιπάτου ὁ μόνος ἴσως φιλόσοφος ποὺ δὲν μνημονεύει ὁ μαθητὴς τοῦ Μουσωνίου, ποὺ κινεῖται συνειδητὰ στὴ σωκρατικο-κυνικὴ παράδοση καὶ οἱ «Διατριβές» του προδίδουν βαθειὰ γνώση καὶ ἐπιχειροῦν κάποια ἐκλαίκευση τῶν πλατωνικῶν διαλόγων¹³.

Οἱ ρίζες πάντως τῆς ἀριστοτελικῆς προαίρεσης ἔχουν ἀναζητηθῇ στὸν Πλάτωνα¹⁴. Καὶ στὸν Σωκράτη τοῦ Ξενοφῶντος ἔχει ἀνιχνευθῇ ἡ βασικὴ σημασία ποὺ ἔχει ὁ ὅρος (στὴ ρηματικὴ μορφή του) στὸν Ἐπίκτητο, μὲ προϋπόθεση προηγούμενη θεμελιακὴ διαίρεση¹⁵. Ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ἐξ ἄλλου ἔχομε ὑπαινιγμοὺς ὅτι ἡ ἀνάλυση τοῦ ὅρου ἀπασχολοῦσε τοὺς συγχρόνους του φιλοσοφικοὺς κύκλους¹⁶. Καὶ τοῦτο εἶναι σημαντικὸ καὶ ἴσως

stoicienne d'Epictète", καὶ γιὰ δόγματα καὶ βιβλιογραφία τὸ βιβλίό μου, ὁ.π. 208-231, 299-300.

13. Ἡ θεματικὴ τοῦ Μουσωνίου δὲν εἶναι πολὺ ξένη στὴν ἀριστοτελική. Βλ. ἰδίως ἀπ. I, II, V, XIII (O. Hense, 1905). Ὁ ὅρος ὅμως *προαίρεσις* δὲν ἀπαντᾶται ἀνάμεσά τους. Γιὰ τὶς σωκρατικο-πλατωνικὲς καταβολές τοῦ Ἐπικτήτου βλ. Jagu, ὁ.π. 19-62, 145-152, ἰδ. 150-151.

14. Βλ. Martin Ganter, *Mittel und Ziel in der praktischen Philosophie des Aristoteles*, Freiburg-München 1974, 86 ἐπ., ὅπου τὸ κεφ. "Die Wurzel der aristotelischen Prohairesis". Πρβλ. E. Kullmann, *Beiträge zum aristotelischen Begriff der "Prohairesis"*, Diss. Basel 1943 (δακτυλ.), τὸ περιεχόμενο τῆς ὁποίας γνωρίζω μόνο ἀπὸ ἀναφορὲς νεωτέρων σχολιαστῶν. Ὁ Πλάτων, βέβαια, μόνο μιὰ φορά χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρο (*Παρμ.* 143c). Στὸν *Γοργία* 466d ὑπάρχει τὸ πράγμα χωρὶς τὸ ὄνομα καὶ σχετικὴ προβληματικὴ βρίσκουμε στὴν *Πολιτεία* 617d, *Νόμους* 732d-734c, 739c καὶ *Φίληβο* 21d-c, 43c κλπ. Γιὰ τὸ ἱστορικὸ τοῦ ὅρου βλ. Gauthier-Jolif, II 159, 189-190.

15. Ἀπομνημονεύματα IV 5, 10-12. Πρβλ. A. J. Voelke, *L'idée de volonté dans le stoicisme*, Paris 1973, 143. Προϋπόθεση τοῦ προαιρεῖσθαι εἶναι τὸ διαλέγεσθαι κατὰ γένη τὰ πράγματα καὶ προαιρεῖσθαι βέβαια τὰ ἀγαθὰ. Βλ. ἀκόμα IV 7, 11: *μηδέποτε προαιρεῖσθαι τὸ ἥδιον ἀντὶ τοῦ βελτίονος*.

16. Βλ. HN 1111 b 10 ἐπ. Πρβλ. Huby, ὁ.π. 53: "It is clear from what Aristotle says that the question of the nature of prohairesis was an old one which had already been discussed, possibly even in the Academy. Aristotle considers and dismisses four views".

προσφέρει κάποια εξήγηση για τὸ ἐνδεχόμενο κοινῆς ὑποδομῆς. Ἡ λέξη ἐπίσης χρησιμοποιεῖται συχνὰ στὴν κλασσικὴ δικανικὴ καὶ ρητορικὴ κυρίως γλῶσσα¹⁷ καθὼς καὶ στὴ σχεδὸν σύγχρονη μὲ τὸν Ἐπίκτητο χριστιανικὴ γραμματεία¹⁸, καὶ μάλιστα σὲ μιὰ ποικιλία σημασιῶν καὶ στὴν κοινὴ χρῆση της, ποὺ κάποτε συμπίπτουν μὲ ἀπόψεις τῆς τεχνικῆς της καὶ στοὺς δύο φιλοσόφους ἔννοιας. Καὶ ἴσως ἡ χρῆση τοῦ ὅρου ἀπὸ τὴ ρητορικὴ δὲν εἶναι ἄσχετη μὲ τὴ συχνότητά της στὸ «διατριβικὸ» εἶδος τῶν «διαλέξεων» τοῦ Ἐπικτήτου¹⁹. Μόνο ὅμως στὸν Ἀριστοτέλη καὶ στὸν Ἐπίκτητο ἀποτελεῖ ἡ προαίρεση τὸν πυρῆνα γιὰ τὴν κατανόηση θεμελιακῶν δομῶν τῆς ἀνθρωπολογίας καὶ τῆς πραξιολογίας τους καὶ βασικὸ κριτήριον γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ τῆς ἠθικῆς τους. Καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ πρόκληση γιὰ τὸν ἱστορικὸ τῆς φιλοσοφίας.

Εἶπα πὼς ἡ περίπτωσις τῆς προαίρεσης στὸν Ἐπίκτητο φαίνεται ἴσως ν' ἀποτελῇ κάποια ἀντιστροφή τῶν διαπιστώσεων τοῦ Ἀντιόχου καὶ τοῦ Καρνεάδη. Γιατὶ ἡ τεχνικὴ ἔννοια τῆς ἀριστοτελικῆς προαίρεσης —ὅπως ἀναπτύσσεται κυρίως στὸ Γ 4-7 τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων* (HN) καί, φιλοσοφικώτερα, στὸ Β 10-11 τῶν *Ἠθικῶν Εὐδημείων* (HE)^{19α}, ὡς στάδιο, ἐπεισόδιο ἢ φάσις στὴ διαδικασία τῆς πράξης, προεσκευασμένη ἰδίως ἐκλογὴ τῶν μέσων ποὺ ἀναφέρονται σ' ἓνα σκοπὸ ποὺ θέτει ἡ βούλησις-εὐχὴ καὶ ὅχι ὡς αὐτόνομη ψυχολογικὴ λειτουργία ἢ ἠθικὴ κατηγορία— ἔχει κάπως ἐπικρατήσῃ καὶ κωδικοποιήσῃ τὸ νόημα τοῦ ὅρου ὡς ἀριστοτελικοῦ. Καὶ ἄς χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀριστοτέλης τὴν προαίρεση μὲ ἠθικὴ σημασία καὶ γιὰ τὸν ἴδιον τὸ σκοπὸ στὰ HN Z 2, 13 καὶ H 7-10, σὲ νομικὰ συμφραζόμενα στὸ E καὶ εὐκαιριακὰ στὰ ἄλλα βιβλία, καθὼς καί, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ μορφολογία τῆς πράξης, ὡς ἐκφραση ἀποκαλυπτικὴ τοῦ ἥθους —ἐναλλακτικὴ μὲ τὴ θέλησις— ἀκόμα καὶ ὡς ὄντολογικὴ ἀρχὴ καὶ κάποτε στὴν κοινὴ, οὐδέτερη ἠθικά, ἔννοιά της στὶς λοιπὲς πραγματεῖες. Ἐνῶ φαινομενικὰ τουλάχιστον —γιατὶ ἡ ἀριστοτελικὸς τύπος προβληματικῆς μέσων-σκοπῶν δὲν εἶναι ἐμφανὴς²⁰— δὲν σχετίζεται τόσο στενὰ ἡ προαίρεσις τοῦ Ἐπικτήτου

17. Βλ. K. J. Dover, *Greek Popular Morality in the Time of Plato and Aristotle*, Oxford 1974, 145-152, 150-152. Ὁ ὅρος στὴ ρητορικὴ κυρίως νοεῖται ὡς πρόγραμμα, σχέδιο, συνεπὴς σκοπός, τρόπος ζωῆς, στάσις. Χρησιμοποιεῖται πολὺ ἀπὸ τὸν Δημοσθένη καὶ τὸν Λυκοῦργο.

18. Βλ. τὸν ὅρο στὸ *A Patristic Greek Lexicon* τοῦ G. W. H. Lampe (ed.), Oxford 1973³, 1133-1134 γιὰ σχεδὸν συγχρόνους τοῦ Ἐπικτήτου ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς.

19. Βλ. Jagu, ὁ.π. 145-146, 149-150.

19α. Στὰ [*Ἠθικά Μεγάλα*] ὁ περιπατητικὸς συγγραφέας πραγματεύεται τὴν «προαίρεση» συστηματικὰ στὸ A 17-19 καὶ εὐκαιριακὰ σὲ ἄλλα χωρία καὶ μάλιστα στὸ A 11. Ἡ πραγμάτευσις ἀκολουθεῖ βασικὰ τὰ HE ἔχει ὅμως καὶ μερικὰ μεταγενέστερα καὶ μάλιστα στωικὰ στοιχεῖα. Βλ. Long, *Aristotle's Legacy*... 73, σημ. 10-11.

20. Βλ. Long, ὁ.π. 78. Ἀλλὰ πρβλ. Voelke, ὁ.π. 151 γιὰ τὰ «δύο ἐπίπεδα» στὰ ὁποῖα

μὲ τὴν πράξη, στὴ συμβατικὴ τουλάχιστον ἔννοιά της²¹ ὡς στάδιο ἢ δομικὸ στοιχεῖο τῆς διαδικασίας της. Καί, ἐνῶ προϋποτίθεται ὡς δυνατότητα ἐκλογῆς, σπάνια σημαίνει συγκεκριμένη ἐκλογή, ἀλλὰ κυρίως ἐκφράζει τὸ πνευματικὸ Ἐγὼ καὶ τὴν ἠθικὴ προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ κάτι παράδοξο: Καίτοι γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ ἐλευθερία ἐκλογῆς, ἔστω καὶ χωρὶς τὴν ἀναδρομὴ στὰ προκαταρκτικὰ της, εἶναι αὐτονόητη²² —παρ' ὅλο πού οἱ περισσότεροι μελετητὲς (κακῶς) ἀποσυνδέουν τὴν προβληματικὴ τοῦ ἐκούσιου καὶ τῆς προαίρεσης ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας τῆς θέλησης²³— σπάνια ἡ προαίρεσή του ἀποδίδεται (ἐκτὸς ἀπὸ κάποιες ἐπιρρηματικές της χρήσεις) ὡς ἐλευθερία. Στὸν Ἐπίκτητο ὁμως, αἰτιοκρατικὸ ἔστω ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ ἔνταξή του²⁴, ἡ προαίρεση μεταφράζεται πολλές φορές ὡς βουλευσιακὴ ἐλευθερία: Ὡς ἐσωτερικὴ, βέβαια, ἐλευθερία, κατάφαση ἢ ἄρνηση ἀπέναντι σὲ γεγονότα πού δὲν ὑφαίνουν τὸν ἐνδεχόμενο κόσμο τῆς ἀριστοτελικῆς ἠθικῆς²⁵. Καί, παρὰ τὸ ὅτι ἀπὸ δυὸ-τρεις μεταφραστὲς τουλάχιστον, ἀπ' ὅσο ξέρω, ἔχει ὁ ὅρος μεταφρασθῇ καὶ στοὺς

κινεῖται ἡ στωικὴ προαίρεση, μὲ τὴν παρατήρηση ὁμως ὅτι «τὰ κείμενα δὲν βεβαιώνουν σαφῶς» τὴ σχετικὴ θέση. Ἡ ἔμφαση στὴν «ἐκλογή» στὸν ὀρισμὸ τοῦ τέλους ἀπὸ τοὺς Διογένη, Ἀντίπατρο καὶ Ἀρχέδημο σημειώνει ἤδη μιὰ στροφὴ στὴν προβληματικὴ μέσων-σκοποῦ.

21. Γιὰ μιὰ προφανῶς στωικὴ ἔννοια τῆς πράξης βλ. Ἀσπάσιος, *Σχόλια εἰς τὰ Ἠθικὰ τοῦ Ἀριστοτέλους* (CAG 19, Heylbut) 3, 18: *Τὴν δὲ προᾶξιν ἔνιοι μὲν ἀπέδωσαν ἐνέργειαν λογικὴν· κατὰ δὲ τοῦτο λέγοιτ' ἂν καὶ ἡ θεωρία προᾶξις*. Πρβλ. SVF III 293.

22. Τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας ἐκλογῆς στὸν Ἀριστοτέλη πραγματεύθηκα στὴν ἀνακοίνωσή μου στὸ Παγκόσμιο Ἀριστοτελικὸ Συνέδριο Θεσσαλονίκης τὸν Αὐγούστο τοῦ 1978 μὲ τὸν τίτλο *Ἡ προβληματικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους γιὰ τὸ ἐκούσιο καὶ τὸ ἀκούσιο καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἐλεύθερης ἐκλογῆς στὴν Ἀναλυτικὴ Φιλοσοφία τῆς Πράξης*, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

23. Βλ. ἐνδεικτικὰ P. Huby, *The First Discovery of the Freewill Problem*, "Philosophy" 42 (1967) 353-362. Ἀντίθετα, βλ. W. F. R. Hardie, *Aristotle and the Freewill Problem*, "Philosophy" 43 (1968) 274-278.

24. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς στωικῆς αἰτιοκρατίας βλ. τὴν ἐργασία μου *Providence and Fate in Stoicism and Prae-neoplatonism*, «Φιλοσοφία» 3 (1973) 262-306. Ἡ αἰτιοκρατία—ὄχι ὁμως καὶ ἡ μοιρολατρεία—κυβερνᾷ κυρίως τὸν κόσμο τῆς στωικῆς φυσικῆς ἀλλὰ ὄχι καὶ τῆς ἠθικῆς, παρὰ τὸ δεοντολογικὸ χαρακτῆρα τοῦ ὅρου φύσις στὴ Στοά καὶ τὴ συνάφεια τῶν δύο κλάδων. Ὑπάρχουν περιθώρια ἐσωτερικῆς ἔστω ἐλευθερίας μὲ τὴ διάκριση τῶν αἰτίων. Γιὰ τὸν Ἐπίκτητο, ὁ ὁποῖος δὲν ἀσχολεῖται τόσο μὲ τὴ φυσικὴ, στὶς «*Διατριβές*» τουλάχιστον πού μᾶς σώθηκαν, βλ. Long, "Freedom and Determinism in the Stoic Theory of Human Action" στὸν τόμο, *Problems in Stoicism*, London 1971, 173-199, 189-192.

25. Σημαντικὸ εἶναι γιὰ τὴ θέση αὐτὴ τὸ *Περὶ Ἑρμηνείας* 9. Πρβλ. HN 1112 b 8-10: *τὸ βουλευέσθαι δὲ ἐν τοῖς ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, ἀδήλοις δὲ πῶς ἀποβήσεται καὶ ἐν οἷς ἀδιόριστον*. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐξ ἄλλου ἐπανειλημμένα ἐξηγεῖ τὴν ἑλλειψὴ ἀκρίβειας τῆς «πολιτικῆς», ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ ἐνδεχομένου πού καλύπτει. Βλ. ἐπίσης, Stephen R. L. Clark, *Aristotle's Man. Speculations upon Aristotle's Anthropology*, Oxford 1975, X.

δυὸ φιλοσόφους ὁμοιότροπα²⁶, συνήθως δὲν ἀποδίδεται μόνο διαφορετικὰ ἀπὸ τοὺς περισσότερους σὲ καθένα τους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν ἴδιο φιλόσοφο ὁ ὅρος μεταφράζεται τόσο ποικιλότροπα²⁷, πὺν ἐλάχιστη ὁμοφωνία ἐπικρατεῖ μεταξὺ τῶν ἐρευνητῶν γιὰ τὴ βασικὴ ἔννοια καὶ τὴν «ταυτότητα» του. Ἀνάλογα εἶναι καὶ τὰ ἐρμηνευτικὰ προβλήματα γιὰ τὸ νόημα, τὴ χρήση καὶ τὴν ἀναφορὰ τοῦ ὅρου, ἔτσι πὺν γιὰ μιὰ συγκριτικὴ μελέτη νὰ ἀποθαρρύνεται κανεὶς ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ὁμοφωνίας γιὰ τὴ σημασία του σὲ καθένα χωριστά.

Παρ' ὅλα αὐτά, πιστεύω, πὺς μιὰ βασικὴ ἠθικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ κοινὴ καὶ στοὺς δύο φιλοσόφους, χωρὶς νὰ συζητῶ ἄμεση ἢ ἔμμεση ἐπίδραση τοῦ Ἀριστοτέλους στὸν Ἐπίκτητο, πὺν, ἂν καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθῇ, δὲν μπορεῖ ὅμως εὐκόλα καὶ νὰ ἀποδειχθῇ, μὲ τὴ γνωστὴ τύχη τῶν ἀριστοτελικῶν ἔργων καὶ τὶς περιπέτειες τοῦ Ἐπικτήτου²⁸· καὶ πὺς οἱ ἀποχρώσεις τῆς ἔννοιας αὐτῆς, κι ἔτσι ἡ ποικιλία τῶν ἀποδόσεων τοῦ ὅρου, εἶναι γιὰ κάθε φιλόσοφο θεμιτὲς ἀπὸ τὸ συνθετικὸ

26. Λ.χ. *consilium* (Schweighäuser γιὰ Ἐπίκτητο, καὶ Lambinus στὴ μετάφραση τῆς ἔκδοσης Βερολίνου γιὰ Ἀριστοτέλη), *moral purpose* (Oldfather γιὰ Ἐπίκτητο καὶ Grant γιὰ Ἀριστοτέλη) καὶ *choice* (Carter γιὰ Ἐπίκτητο, συνήθης ἀπόδοση τῆς προαίρεσης τοῦ Ἀριστοτέλους).

27. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω μερικὲς ἀπὸ τὶς ἀποδόσεις τοῦ ὅρου σὲ ἀγγλικὲς κυρίως μεταφράσεις τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων* καὶ ἀνάλογη εἶναι ἡ κατάσταση στὶς λοιπὲς γλῶσσες: *intention*, *deliberate choice* (Apostle), *choice*, *moral choice*, *deliberate purpose*, *will* (Lewes), *intention*, *will*, *choice* (Rackham), *purpose* (Stocks, Williams, Joachim) *task*, *moral purpose* (Grant), *moral choice* (Marshall, Stewart). *Choice*, *preference*, *purpose*, *intention* εἶναι οἱ ἐπικρατέστερες ἀγγλικὲς ἀποδόσεις, ἐνῶ *intention*, *décision*, *choix* οἱ ἐπικρατέστερες γαλλικὲς. Οἱ Ἕλληνες μεταφραστὲς καὶ σχολιαστὲς συνήθως ἀφήνουν τὸν ὅρο ἀμετάφραστο, ὡς αὐτονόητο, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, λ.χ. ἐλευθέρη ἐκλογή, περισκεμμένη ἀπόφασις, πρόθεσις (Δαλέζιος), ἐλεύθερη ἐκλογή (Τατάκης). Σχετικὰ μὲ τὶς ἀποδόσεις τῆς ἐπικτήτειας προαίρεσης παραπέμπω στὸν J. Souilhé, *Epictète, Entrétiens*, Paris 1943, τ. 1, σ. L, σημ. 3 καὶ Voelke, ὁ.π. 142, σημ. 6. Περιορίζομαι ἀπλῶς νὰ ἀναφέρω τὶς παρακάτω: *propositum*, *voluntas*, *consilium*, *mens ratione utens et voluntate* (Schweighäuser), *Wille* (Enk, Schulthess-Mücke), *libre arbitre* (Courdaveaux), *moral purpose* (Oldfather), *volonté* (Brehier), *personne morale* (Souilhé-Jagu), *will*, *choice* κλπ.

28. Εἶναι γνωστὸ τὸ πρόβλημα ἂν ἡ πρώιμη ἐλληνιστικὴ φιλοσοφία εἶχε στὴ διάθεσή της τὰ «ἐσωτερικὰ» ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους. Φαίνεται πάντως ἀπίθανη ἡ περίπτωση νὰ μὴν κυκλοφοροῦσαν καθόλου ἀντίτυπα. Γιὰ σύγχρονες ἐκτιμήσεις βλ. G. E. Kerferd, ἄρθρο *Aristotle* "Encyclopedia of Philosophy" New York-London 1967, τ. 1, 152-153. Πρβλ. Long, *Aristotle's Legacy*... 82. Ὁ Ἐπίκτητος, δοῦλος ἀρκετὰ χρόνια, ἦταν ἤδη καθιερωμένος φιλόσοφος κατὰ τὴν ἐξορία τῶν φιλοσόφων ἀπὸ τὴ Ρώμη ἀπὸ τὸν Δομιτιανό, ὁπότε ἐγκαταστάθηκε στὴ Νικόπολη τῆς Ἡπείρου. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Oldfather, *Epictetus, The Discourses*... London (Loeb) 1961⁴ I, XI, ἡ φιλολογικὴ καὶ φιλοσοφικὴ του παιδεία δὲν ἦταν εὐρεῖα καὶ μάλιστα πρέπει νὰ περιορίζοταν σὲ «συλλογές» τοῦ Χρυσίππου.

χαρακτῆρα τῆς πραξιακῆς καὶ βουλευσιακῆς διαδικασίας, καθὼς καὶ κατανοητὴ ἢ κάποια μεταλλαγή τοῦ νοήματός του ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη στὸν Ἐπίκτητο, μὲ τὴν «ἐσωτερίκευση» τῆς πράξης καὶ τὴν ἔμφαση στὴν ἐσωτερικὴ ποιότητα καὶ τὸ ἦθος, παρὰ στὴν ἀποτελεσματικότητα τῶν ἐνεργειῶν, σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ οἱ ὀρίζοντες τῆς δημιουργικῆς πράξης εἶχαν στενέψει ἀσφυκτικά.

Στὴν ἐργασία αὐτὴ θὰ προσπαθήσω νὰ ἐπισημάνω τὴν ἔννοια τοῦ ὅρου ποὺ καὶ στοὺς δυὸ φιλοσόφους δέχομαι ὡς βασικὴ. Τοῦτο ἔχει ἤδη διακριβωθῇ στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία γιὰ καθένα τους ἀνεξάρτητα, χωρὶς ὅμως νὰ ἔχη ἐπιτευχθῇ ὁμοφωνία. Ἡ ἐπιλογή μου τῆς ἔννοιας ποὺ θεωρῶ θεμελιακὴ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τεκμηρίωσή της ἀπὸ χαρακτηριστικὰ χωρία, πιστεύω πὼς ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴ σημασία ποὺ εἶχε πιθανώτατα ὁ ὅρος στὴν ἀρχαία Στοά. Μὲ ἀφετηρία ἢ στόχο τὸ κεντρικὸ νόημα τῆς λέξης θὰ παρακολουθήσω τὴν κλίμακα τῶν ἐννοιολογικῶν ἀποχρώσεων τῆς κατὰ τὰ συμφραζόμενα, ὑπογραμμίζοντας τὰ κοινὰ σημεῖα τῶν νοηματικῶν τῆς παραλλαγῶν καὶ στοὺς δύο φιλοσόφους. Μὲ τοῦτο δὲν προτίθεμαι νὰ ὑποστηρίξω πὼς ὁ Ἐπίκτητος παρέλαβε ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη τὸν ὅρο αὐτοῦσιο καὶ τὸν ἐνέταξε ὡς ξένο σῶμα στὴν ἠθικὴ του, παρ' ὅλο ποὺ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη παρουσιάζεται ἀνανεωμένο στὴν ἐποχὴ του²⁹, οὔτε ὅτι ὁ ὅρος ἔχει πάντα καὶ στοὺς δύο φιλοσόφους τὸ ἴδιο νόημα καὶ λειτουργία, ἀλλ' ἴσως πὼς δὲν πρέπει τόσο εὐκόλα νὰ μιᾶμε γιὰ δυὸ διαφορετικὲς παραδόσεις τῆς προαίρεσης, τὴν ἀριστοτελικὴ καὶ τὴν ἐπικτήτεια³⁰. Ἔτσι, μετὰ μιὰ σύντομὴ ἐπισκόπηση τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας, μιὰ εὐκαιριακὴ θεώρηση τῆς προβληματικῆς πάνω στὴν ἀνάλυση τῆς ἀντίστοιχης μὲ τὴν προαίρεση ἔννοιας τῆς «πρόθεσης», ὅπως λειτουργεῖ στὴ φιλοσοφία τῆς πράξης καὶ τὴ φιλοσοφικὴ ψυχολογία —ποὺ πιστεύω πὼς φωτίζει ἀρκετὲς πλευρὲς τῆς «γραμματικῆς» τοῦ ὅρου μας καὶ δικαιώνει τὶς διαφορετικὲς ἀποδόσεις— καὶ λίγα λόγια, τέλος, γιὰ τὴ χρῆση τοῦ ὅρου ἀπὸ τοὺς λοιποὺς Στωικοὺς, γιὰ τὴ γεφύρωση τῶν ἐποχῶν, θὰ ἐπιχειρήσω μιὰ προσωπικὴ ἀνάλυση τῶν χωρίων ποὺ ἐμφανίζεται ὁ ὅρος καὶ στοὺς δυὸ φιλοσόφους, μὲ τὴν προοπτικὴ τῆς συγκριτικῆς τους θεώρησης κατὰ τὸ στόχο ποὺ προδιέγραψα.

29. Τοῦτο εἶναι φανερό ἀπὸ τὰ σχόλια τοῦ λίγο νεώτερου Ἀσπάσιου καὶ τὶς ἀναφορὲς στὸν Ἀριστοτέλη συγχρόνων μὲ τὸν Ἐπίκτητο συγγραφέων. Γιὰ τὴ γνώση τῶν *Ἠθικῶν* τοῦ Ἀριστοτέλους στοὺς πρώτους προ- καὶ μετα-χριστιανικοὺς αἰῶνες βλ. Kenney, ὁ.π. 1-49, ἰδίως ἀπὸ τοὺς Κικέρωνα, Σενέκα καὶ τοὺς σχεδὸν συγχρόνους τοῦ Ἐπικτήτου, Φίλωνα καὶ Πλούταρχο, ποὺ φαίνεται δὲν ἦταν ἄμεση.

30. Βλ. Rist, "Prohairesis. Proclus, Plotinus et alii" στὸν τόμο *De Iamblique à Proclus. Entretiens sur l'antiquité classique XXII*, Fond. Hardt, Vindoeuvres-Genève 1975, 103.

1α. Παρά τὸ ὅτι στὸν Ἀριστοτέλη ἀνιχνεύονται πολλές ἀπὸ τὶς σημασίες πὺν εἶχε ὁ ὅρος στὴν κοινὴ χρῆση του, ὡς ἐπικρατέστερες ἔννοιες ἔχουν ἀποκρυσταλλωθῇ ἡ «ἀπόφαση-ἐκλογή» καὶ ἡ «πρόθεση», καὶ μάλιστα ἡ «ἠθικὴ πρόθεση» στὰ πλαίσια τοῦ καταλογισμοῦ εὐθύνης. Ἀπὸ ἄλλους θεωρεῖται θεμελιακὴ ἡ ἔννοια τῆς ἐκλογῆς καὶ ἀπὸ ἄλλους τῆς πρόθεσης. Ἐνῶ μερικοὶ μιλοῦν γιὰ μιὰ «προθεσιακὴ ἐκλογή», γιὰ νὰ συμφιλιώσουν τὶς δυὸ ἔννοιες, ἄλλοι τὶς θεωροῦν τελείως ἀσυμβίβαστες καὶ διαχωρίζουν τὴν προβληματικὴ τους. Ἀμφισβητήθηκε ἀκόμα ἂν εἶχε κἄν ὁ Ἀριστοτέλης ἐπίγνωση τῆς ἔννομιας τῆς πρόθεσης.

Δὲν θὰ σταθῶ ὅσο ἐκτενῶς ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸ κύρος τους στὶς ἀπόψεις τῶν D. J. Allan, P. Aubenque καὶ R.-A. Gauthier, καθὼς καὶ στὰ σχετικὰ πολύτιμα σχόλια τῶν Gauthier - Jolif³¹ καὶ γιὰτὶ οἱ θέσεις τους εἶναι γνωστὲς στοὺς μελετητὲς τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ γιὰτὶ διεξοδικὴ κριτικὴ τους μᾶς ἔχει δώσει πρόσφατα στὴν ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα μελέτη του γιὰ τὸ πρόβλημα πὺν μᾶς ἀπασχολεῖ καὶ γιὰ τὶς προσωπικὲς του ἐκτιμήσεις *Le problème de la proairesis chez Aristote*³² ὁ Lambros Couloubaritsis. Περιορίζομαι ἀπλῶς νὰ ἀναφέρω τὶς βασικὲς θέσεις τους συμπληρώνοντας τὴ βιβλιογραφικὴ μου ἐπισκόπηση μὲ μερικὲς νεώτερες συμβολές.

Ὁ Allan³³ θεωρώντας βασικὸ τὸ σχῆμα «καθολικὸ-μερικὸ» καὶ ὄχι «σκοπὸς-μέσα» καὶ ἀντιπροσωπευτικὰ τὰ βιβλία Z καὶ H τῶν HN ἐξαίρει ὡς πρωταρχικὴ τὴν ἔννοια τῆς «πρόθεσης» καὶ ἀποφασιστικὸ τὸ ρόλο της στὴν ἀπόδοση ἐγγενοῦς ἀξίας στὴν πράξη, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ἐξωτερικά της ἀποτελέσματα καὶ συνηγορεῖ γιὰ κάποια ἐξέλιξη τοῦ Ἀριστοτέλους στὸ θέμα. Ὁ Aubenque³⁴, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἐπιμένει στὸ «δυσᾶδισμό τῶν συμφραζομένων, τῆς προβληματικῆς καὶ τῶν σημασιῶν», διαχωρίζοντας τὴν τεχνικὴ (ἠθικὰ οὐδέτερη) ἀπὸ τὴν ἠθικὴ σημασία καὶ θεωρώντας βασικὸ τὸ σχῆμα μέσα-σκοπὸς κι ἔτσι τὴν ἐκλογή-ἀπόφαση ὡς ἀφετηρία. Ὁ Gauthier³⁵, τέλος, συνηγορεῖ γιὰ τὴν «ἠθικὴ πρόθεση» ὡς πρωταρχικὴ σημασία τῆς προαίρεσης καὶ γιὰ μιὰ λειτουργικὴ συνάρτηση μέσων-σκοπῶν, ἔτσι πὺν ἡ ἀπόφαση γιὰ τὰ μέσα νὰ ἐξασφαλίζη τὴν καλύτερη ἐπίτευξη τοῦ σκοποῦ ὡς «ἀποτελεσματικὴ» ἀπόφαση ἢ «προθεσιακὴ ἐκλογή» πὺν πραγματώνει καὶ ἐνεργοποιεῖ τὸ σκοπὸ. Προσεγγίζοντας ἀρκετὰ τὸν Ἀριστοτέλη στὸν Καντ ἀντιδιαστέλλει τὴν «ὀρθότητα τῆς πρόθεσης» τοῦ πρώτου ἀπὸ τὴν «ἀγνότητά» της τοῦ τελευταίου. Μία «πολιτικὴ μέσων-σκοπῶν»

31. Ὁ.π. II 1, 189-212.

32. "Annales de l'Institut de Philosophie de l'Université libre de Bruxelles", 1972, 7-50.

33. *The Philosophy of Aristotle*, Oxford 1970², 132 ἐπ.

34. *La prudence chez Aristote*, Paris 1963, 121 ἐπ., 136-139.

35. *La morale d'Aristote*, Paris 1963², 28 ἐπ., 75-76. Πρβλ. Gauthier-Jolif, ὁ.π. 195.

υπογραμμίζει γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὁ St. Hampshire³⁶ μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι στὸν Σταγίριτη δὲν διαφοροποιοῦνται τὰ πρακτικὰ προβλήματα σὲ ἠθικὰ καὶ τεχνικά, ὅπως στὸν Κάντ.

Τὴν ἀμφισημία τοῦ ὅρου, ἀπόρροια διπλῆς προβληματικῆς, ἐπισημαίνει καὶ ὁ L. Robin³⁷, ποὺ μιλά γιὰ «προτιμησιακὴ ἐκλογή»· καὶ ἀντίστοιχες θέσεις ἔχουν ὑποστηρίξει οἱ W. D. Ross³⁸ καὶ H. L. Rackham³⁹ τονίζοντας τὶς δυσχέρειες ποὺ παρουσιάζει ἐγγενῶς ὁ ὅρος μὲ τὴν ἀμφισημία του. Ἐλάχιστη αἰσιοδοξία ἐπικρατεῖ γιὰ τὴ δυνατότητα πλήρους ἀποσαφήνισης τοῦ περιεχομένου τοῦ στὸν W. F. R. Hardie⁴⁰ καὶ τὸν J. L. Ackrill⁴¹, γιατί προϋποθέτει προβληματισμὸ σὲ ἐρωτήματα ποὺ δὲν ἔθεσε ὁ Ἀριστοτέλης καὶ διακρίσεις ποὺ δὲν ἔκανε. Ὁ Hardie πιστεύει πὼς τρία πράγματα εἶχε κυρίως στὸ νοῦ του ὁ Ἀριστοτέλης ὅταν χρησιμοποίησε τὸν ὅρο: ἐπιθυμία γιὰ τὴν ἐκπλήρωση μιᾶς πράξης, ἀπόφαση γιὰ τὴν ἐκτέλεσή της καὶ ἀρχὴ (initiation) τῆς πράξης· καὶ θεωρεῖ τὴν ἐκλογή, ὡς προῖόν διαλογισμοῦ, ἔνδειξη τοῦ ἠθικοῦ χαρακτήρα. Παρ' ὅλο ποὺ δέχεται ὁ Ackrill κάποια σχέση μεταξύ τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς κοινῆς ἔννοιας τοῦ ὅρου, παρατηρεῖ ὅτι εἶναι κρίμα ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν χρησιμοποίησε δύο διαφορετικοὺς ὅρους. Γιατὶ ἡ περιγραφή του δὲν ἐξυπονοεῖ πάντα τὴν ἀπόφαση ποὺ ἡ χρῆση τοῦ ὅρου συνεπάγεται. Καὶ κατὰ τὸν H. Kuhn⁴² ἡ προαίρεση ὡς ἐκλογή τῶν μέσων δὲν μπορεῖ νὰ παίξῃ τὸ ρόλο ποὺ παίζει ἡ προαίρεση ὡς πρόθεση, συστατικὴ τοῦ προσώπου. Οὔτε θεωρεῖ ὁ H. W. B. Joseph⁴³ ἀπαραίτητη τὴν προβληματικὴ τῶν μέσων γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς σκόπιμης πράξης. Τὴν ἔννοια τοῦ σχήματος μέσα-σκοπὸς στὸν Ἀριστοτέλη ἔχει συζητήσει λεπτομερειακὰ ὁ Ἐμμ. Μιχελάκης⁴⁴ ἀνάγοντας τὴν προαίρεση στὴ βούληση. Τὴν προαίρεση τέλος, γιὰ νὰ περιορίσω τὴ θεώ-

36. *Freedom of Mind and Other Essays*, Oxford 1972, 42.

37. *Aristote*, Paris 1944, 265, ἀπὸ ἀναφορὰ τοῦ Couloubaritsis, ὁ.π. 7, σημ. 4.

38. *Aristotle*, London 1955⁶, 187-201.

39. *Aristotle, The Nicomachean Ethics*. London 1958⁶, σημ. σελ. 128-9.

40. *Aristotle's Ethical Theory*, Oxford 1968, 160-181, 161-164, 168. Ὁ Hardie μεταγράφει καὶ δὲν μεταφράζει συνήθως τὸν ὅρο.

41. *Aristotle's Ethics*, London 1973, 26.

42. *Der Begriff der προαίρεσις in der Nikomachischen Ethik*, στὸν τόμο, *Die Gegenwart der Griechen im neueren Denken*, Festschrift für Hans-Georg Gadamer zum 60. Geburtstag, Tübingen 1960, 123-140, 127.

43. *Purposive Action* στὸν τόμο *Essays in Ancient and Modern Philosophy*, Oxford 1935, 178-208, 178.

44. Ἡ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ τῶν Πρακτικῶν Ἀρχῶν, Ἀθῆναι 1961, 83: «Ὁ ἀποτελῶν περιεχόμενον τῆς βουλήσεως συγκεκριμένους σκοπὸς τῆς πράξεως ἀνήκει εἰς τὴν προαίρεσιν». Πιστεύει ὅτι ἡ προαίρεση ἀντιστοιχεῖ στὴ σύγχρονη (:) ἔννοια τῆς βούλησης, δικαιολογώντας τὸν ὅρο «διότι ἡ πρᾶξις ἥς τὸ βασικὸν στοιχεῖον ἀποτελεῖ ἐμφανίζεται ὡς ἐκλογή μεταξύ δυνατοτήτων συμπεριφορᾶς».

ρησή μου, έννοεί ό Κ. Δεσποτόπουλος⁴⁵ ώς έκφραση «δυνατο-δεοντολογικῆς προβάσεως μέ δυαδική σύσταση από πρακτικονοητικό καί ψυχορμητικό στοιχείο».

Παρ' όλο πού ή «πρόθεση» καλύπτει σχεδόν όμόφωνα μέρος τουλάχιστον τοῦ περιεχομένου τοῦ «πολύμορφου»^{45α} ὅρου *προαίρεσις* κατά τοὺς περισσότερους τουλάχιστον μελετητές, ή G. E. M. Anscombe στο ἄρθρο της *Thought and Action in Aristotle*^{45β} καταλογίζει ώς ἀδυναμία τῆς ἀριστοτελικῆς πραξιολογίας τὴν ἀγνόηση τῆς έννοιας τῆς πρόθεσης. Ἡ ἴδια ὅμως στο κλασσικό πιά βιβλίο της *Intention*⁴⁶ παρατηρεῖ, συζητώντας τὴ σχέση πρόθεσης-ἡδονῆς, ὅτι γιά τὸ δικό της ὅρο *intention* ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ τὴν «τεχνική έννοια τῆς ἐκλογῆς» (ὅπως μεταφράζει τὴν ἀριστοτελική προαίρεση). Τὴν έννοια τῆς πρόθεσης τὴ βρίσκει μόνο σὲ μιὰ μεμονωμένη χρήση τοῦ ρήματος «προτίθεσθαι» από τὸν Ἀριστοτέλη⁴⁷. Θεωρεῖ τὴν έννοια τῆς ἐκλογῆς, ὅπως τὴ συλλαμβάνει ὁ Ἀριστοτέλης, πολὺ ιδιότυπη καί ἀδύναμη νὰ ἐπιτελέσει τὸ ρόλο μέ τὸν ὁποῖο τὴν ἐπιφορτίζει (ἰδιαίτερα προφανῶς στὴ διάκριση ἀκρασίας-ἀκολασίας) χωρὶς τὴν έννοια τῆς πρόθεσης. Καὶ χαρακτηρίζει τὸν ὅρο *προαίρεσις* «πλαστό»⁴⁸. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἔχει ή Anscombe ἀναλύσει διεξοδικὰ τὸν ὅρο, πού θεωρεῖται από τοὺς πολυπλοκώτερους τοῦ φιλοσοφικοῦ ρεπερτορίου⁴⁹ καὶ οἱ τεχνικὲς ἀναλύσεις της^{49α} δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔχουν προανακρουσθῇ από

45. *Περὶ τῆς προαιρέσεως κατ' Ἀριστοτέλη*, «Ἐράνιον πρὸς Γ. Μαριδάκιν» Β', Ἀθῆναι 1963, 63-91. Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν πληρέστερη καὶ μεθοδικώτερη ἀνάλυση τοῦ ὅρου στὴν ἐλληνική βιβλιογραφία. Τὴν προαίρεση ὁ συγγραφέας τὴ θεωρεῖ καὶ ὡς ἐκλογή καὶ ὡς πρόθεση καὶ ὁποσδήποτε ὡς έκφραση ἐλευθερίας.

45α. Βλ. Allan R. White, *The Philosophy of Action*, Oxford 1973, 10 γιά τὴν ἀναφορά στὸν G. Ryle, *The Concept of Mind*, London 1949, 135-149.

45β. Στὸν τόμο τοῦ Renford Bambrough (Ed.), *New Essays on Plato and Aristotle*, London 1965, 143-148. Ἡ συγγραφέας ἀρχίζει τὸ ἄρθρο της μέ τὴν ἐρώτηση ἂν εἶναι ὁ Ἀριστοτέλης συνεπὴς μέ τὰ διαφορετικὰ πράγματα πού λέει γιά τὴν προαίρεση. Τὸ ἄρθρο ἔχει ἀναδημοσιευθῇ στὸν τόμο τῶν J. Walsh & H. Shapiro, *Aristotle's Ethics*, Belmont 1967, 56-69, ὅπου καὶ παραπέμπω.

46. Oxford 1966², 77 σημ. 2.

47. Ὁ.π. 59. Πρβλ. HN 1142 b 18. Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ ρῆμα εἶναι πολὺ συχνὸ στὰ [HM]. Παρατηρεῖ: «Τὸ ρῆμα αὐτὸ ἐκφράζει μιὰ ἐκδήλωση τῆς βούλησης ἢ ἴσως μᾶλλον μιὰ πρόθεση. Ὁ Ἀριστοτέλης ὥφειλε, μπορούμε νὰ ποῦμε, νὰ ἔχη δεῖ ὅτι χρησιμοποιοῦσε μιὰ έννοια-κλειδί γιά τὴ θεωρία του τῆς πράξης ἀλλὰ δὲν τὸ εἶδε. Τὸ ἀθῶο, ἀναξιοπαρατήρητο ρῆμα πού χρησιμοποιεῖ δὲν ἀξιῶνεται καμιά προσοχή ἀπ' αὐτόν».

48. (Spurious). Ἔτσι ἐξηγεῖ τὴ μὴ καθιέρωσή του παράλληλα μέ τὸν ὅρο «πρακτικός», ὁ.π. 62-63.

49. Βλ. Richard Bernstein, *Praxis and Action*, London 1972, 271.

49α. Τὴν πρόθεση τὴν ἀναλύει ὡς non observational knowledge, activity under a description, forward-looking motive, κλπ.

τὸν Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ καὶ δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστες, πιστεύω, μὲ ὠρισμένες ἀπόψεις τοῦ περιεχομένου τῆς προαίρεσής του, ὥστε νὰ μὴν εὐσταθῇ ἡ παρατήρησή της γιὰ ἀγνόησή του τῆς πρόθεσης. Τὶς ἐπιφυλάξεις τῆς Anscombe υἱοθετώντας προφανῶς ὁ A. Kenny⁵⁰ καὶ μὲ καθιερωμένη τὴν προσθήκη ἀπὸ τὸν Θωμᾶ τὸν Ἀκινάτη τῆς *intentio* στὶς ἀριστοτελικές *voluntas* καὶ *electio*^{50a} (ὅπως ὁ τελευταῖος μεταφράζει τὴν προαίρεση) στὴ μορφολογία τῆς πράξης, παρατηρεῖ ὅτι ἡ *intentio* τοῦ Θωμᾶ ἔρχεται νὰ καλύψῃ τὸ κενὸ μεταξὺ τῆς (πολὺ εὐρείας) ἔννοιας τοῦ ἀριστοτελικοῦ ἔκουςίου καὶ τῆς (πολὺ στενῆς) ἔννοιας τῆς ἀριστοτελικῆς προαίρεσης. Ἔτσι, χωρὶς μιὰ συστηματικὴ ἀνάλυση τῆς ἔννοιας τῆς «πρόθεσης», διάκρισή της ἀπὸ τὶς συγγενικὲς «σκοπός», «στόχος», «κίνητρο», «ἐκλογή», «ἀπόφαση» κλπ. ἢ καὶ προσέγγισή της στὶς πιὸ πάνω ἔννοιες μὲ τὴν ἑνταξή τους στὴ συνθετικὴ μορφῇ βουλευσιακῇ καὶ πραξιακῇ διαδικασίᾳ, διαφωνίες τοῦ εἵδους αὐτοῦ εἶναι ἀναπόφευκτες καὶ μόνο ἓνα περιεκτικὸ, θεμελιακὸ νόημα τοῦ ὅρου ὡς ὑποδομὴ μπορεῖ νὰ τὶς συμφιλώσῃ.

Ἀξίζει πάντως νὰ σημειωθῇ ὅτι καὶ ὁ σχολιαστὴς τῶν *Ἠθικῶν* τοῦ Ἀριστοτέλους Ἀσπάσιος φαίνεται νὰ μὴν εἶχε μείνει ἱκανοποιημένος ἀπὸ τὸν ἀριστοτελικὸ ὅρισμό τῆς προαίρεσης· καὶ τοῦτο σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀριστοτέλους γιὰ τὸν ὅρισμό. Σχολιάζοντας τὸ ἀριστοτελικὸ *ἢ μὲν οὖν προαίρεσις τὴν εἰρήσθω* (HN 1113 a 12-13) παρατηρεῖ σχετικὰ μὲ τὸν ὅρισμό τῆς προαίρεσης ὡς *βουλευτικῆς ὁρέξεως τῶν ἐφ' ἡμῖν*: *δηλοῖ δὲ πῶς λαμβάνει τὸν λόγον τοῦτον τῆς προαιρέσεως· οὐ γὰρ ὡς ἀκριβῆ ὅρισμόν· οὐ γὰρ ἐστὶ γένος τῆς προαιρέσεως ἢ βούλευσις οὐδ' ἢ ὁρεξις ἀλλὰ τὸ ἐξ ἀμφοῖν ὥσπερ σύνθετον... ἢ μὲν γὰρ προαίρεσις τύπῳ εἴρεται· οὐ γὰρ ἀκριβῆς ἐστὶν ὁ ὅρισμός... ἀλλὰ ὑπογραφῇ ἔοικε μᾶλλον* (CAG 19 Heylbut, 75, 7-17).

1β. Ἀνάλογα, ἂν καὶ ὄχι τόσο ἀμφίλογα, καὶ σχετικὰ κυρίως μὲ τὸ βουλευσιοκρατικὸ ἢ τὸ λογοκρατικὸ χαρακτῆρα της, εἶναι καὶ τὰ προβλήματα τῆς ἐπικτήτειας προαίρεσης. Καὶ ἐκεῖ ἡ διαφωνία στὴν ἀπόδοση τοῦ ὅρου προδίδει ἀνάλογη διαφωνία γιὰ τὴ χρήση, τὸ νόημα καὶ τὴν ἀναφορά του.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ βασικὴ (παραδοσιακὴ) σημασία τῆς λέξης ὡς ἐκλογή, καλύτερα δύναμη ἐκλογῆς (*Wahlvermögen*) —ποὺ σπάνια ὁμῶς συναντιέται στὸν Ἐπίκτητο— θεωρεῖ ὁ A. Bonhöffer⁵¹ τὴν προαίρεση τοῦ Ἐπικτήτου ἐναλλακτικὴ κάποτε ἔκφραση γιὰ τὴν ψυχὴ, τὸ «ἡγεμονικόν», τὴ «διάνοια»

50. *Will, Freedom and Power*, Oxford 1975, 18.

50a. Βλ. Thomas Aquinas, *Summa Theologica* I, XII, Art. 1, 2, 4, XIII, XV.

51. *Epiktet und die Stoa* 118-119, 259-261.

καὶ τὸ «δόγμα», δηλωτικὴ τῆς πνευματικῆς προσωπικότητος τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἐλευθερίας του ὡς δυνατότητας ἠθικοῦ αὐτοκαθορισμοῦ. Ταυτόσημη κάποτε μὲ τὴ θέληση ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ «δόγμα», θεμελιακὴ κρίση γιὰ τὴν ἀξία τῶν πραγμάτων, πνευματικὴ στάση ἀπέναντι στὰ πράγματα, ἀποκαλυπτικὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀνθρώπου καὶ κυρίως «ἐκ τῶν προτέρων παρμένη ἀπόφαση» (*Vorentscheidung*), καθοριστικὴ τῶν ἐπὶ μέρους ἐκάστοτε ἀποφάσεων, βλέπει τὴν ἐπικτήτεια προαίρεση ὁ Max Pohlenz⁵². Ὡς λογικὸ Ἐγώ, καλύτερα, ὡς ἔσχατο συρρίκνωμα τοῦ Ἐγώ, μόνη ἀπρόσβλητη ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ πράγματα περιοχὴ τοῦ ἀνθρώπου ἐννοεῖ τὴν προαίρεση τοῦ Ἐπικτήτου τοῦ ὁ J. Xenakis⁵³. Καὶ ὁ F. H. Sandbach⁵⁴ ἀνάγει τὴν προαίρεση τοῦ Στωικοῦ φιλοσόφου σὲ ὅ,τι ἐλέγχει ὁ ἄνθρωπος, στὸν ἠθικὸ σκοπὸ του, στὴ βασικὴ ἐκλογὴ του ἀρχῆς καὶ τὴ θεωρεῖ γενικὴ στάση ἀπέναντι στὴ ζωὴ καὶ ἀξιοθεσία ποὺ καθορίζει τὸν τρόπο τῆς χρήσης τῶν «φαντασιῶν». Χωρὶς νὰ δέχεται γιὰ τὸν Ἐπίκτητο πρωταρχικὴ τὴν ἐννοια τῆς ἐκλογῆς, ὡς συνώνυμη μὲ τὸ ἡγεμονικὸ καὶ τὴ διάνοια κι ἔτσι ἐκφραστικὴ τῆς πνευματικῆς ὄντοτητας τοῦ ἀνθρώπου, ἐξηγεῖ τὴν προαίρεση τοῦ «σωκρατικοῦ» τοῦ Ἐπικτήτου ὁ Jagu⁵⁵, μὲ τὴν παρατήρηση—ποὺ εἶναι σημαντικὴ ἀπὸ τὴν προοπτικὴ τῆς ἀριστοτελικῆς ἀντιδιαστολῆς—πὼς ἡ διάκριση σκέψης καὶ θέλησης δὲν ἔχει σημασία γιὰ τὴ Στοὰ μὲ δοσμένη τὴν ταύτισή τους στὸ στωικὸ «λόγο», ποὺ εἶναι θεωρητικὸς καὶ πρακτικὸς μαζί. Πιστεύει ὁ Jagu πὼς ὁ Ἐπίκτητος ἐννοεῖ βασικὰ μὲ τὴν προαίρεση ὅ,τι ἐννοοῦσε ὁ Πλάτων μὲ τὴν ψυχὴ σὲ ἀφορισμοὺς ὅπως *ἡ ψυχὴ ἐστὶν ὁ ἄνθρωπος*⁵⁶, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση της ἀπὸ ἐξωτερικοὺς καταναγκασμοὺς καὶ ἀπὸ τὸ θεὸ ἀκόμα. Ὡς «ἠθικὸ χαρακτῆρα» ἀποδίδει βασικὰ τὴν ἐπικτήτεια προαίρεση ὁ J. M. Rist⁵⁷, προϊόν τῶν «δογμάτων» γιὰ τὰ ἐξωτερικὰ πράγματα, ποὺ εἶναι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ θέληση τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή ὡς κρίση περιεκτικὴ ὅλων τῶν πνευματικῶν δραστηριοτήτων ποὺ ἔχουν νὰ κάνουν μὲ τὴν ἠθικὴ συμπεριφορὰ καὶ εἶναι στὴν ἐξουσία μας, ὅπως ἡ συγκατάθεση, ἡ θέληση καὶ ἡ πρόθεση. Ἡ ἐξήγησή του γιὰ τὴν προτίμηση τοῦ ὄρου αὐτοῦ ἀπὸ τὸν Ἐπίκτητο—ἀντὶ τοῦ χρυσίππειου «ἡγεμονικοῦ»—εἶναι ἀρκετὰ ἱκανοποιητικὴ καθὼς καὶ ἡ θεώρησή της ὡς σταθερῆς ἐκλογῆς⁵⁸. Ὡς ἐκλογὴ ποὺ προϋποθέτει τὴ σωκρατικὴ «διαί-

52. *Die Stoa. Geschichte einer geistigen Bewegung*, Göttingen 1959, I 332-335, II 164.

53. *Epictetus, Philosopher-Therapist*, The Hague 1969, 22-25, 101, 130.

54. *The Stoics*, London 1975, 165.

55. Ὁ.π. 54, 73, ἰδ. 93 ἐπ.

56. Ὁ.π. 87, σημ. 1, 95. Πρβλ. Πλάτων, *Ἀλκιβιάδης* 130c καὶ *Διατριβαί* II 23, 23-29. Βλ. καὶ HN 1139 b 5.

57. *Stoic Philosophy* 228 ἐπ., 231.

58. *Proairesis*... 103 ἐπ.

ρηση» τῶν πραγμάτων σὲ ὅσα ἐξαρτῶνται ἀπὸ ἐμᾶς καὶ σὲ ὅσα εἶναι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ θέλησή μας (τὰ ἀπροαίρετα τοῦ Ἐπικτήτου), ἐνδεικτικὴ τῆς ἠθικῆς προσωπικότητας τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀποκαλυπτικὴ τοῦ θεϊκοῦ στοιχείου ποὺ φέρνει μέσα του, βλέπει τὴν προαίρεση τοῦ Ἐπικτήτου ὁ A. J. Voelke⁵⁹, γιὰ νὰ περιορίσω τὴ συνοπτικὴ μου ἔκθεση τῶν ἐρμηνειῶν τῆς ἐπικτήτειας προαίρεσης στοὺς βασικοὺς αὐτοὺς μελετητές.

1γ. Ἀπὸ τὴ σύντομη τούτη θεώρηση σχηματίζεται ἀναπόφευκτα ἡ ἐντύπωση ὅτι ἐλάχιστα στοιχεῖα τῆς προαίρεσης τοῦ Ἀριστοτέλους διασταυρῶνται μὲ τὴν προαίρεση τοῦ Ἐπικτήτου. Κάποια ἔννοια βέβαια ἐκλογῆς ὑπόκειται ἀναμφισβήτητα καὶ στὴ «στωικὴ» προαίρεση — ἀλλὰ ὄχι στὴν τεχνικὴ ἔννοια ποὺ τὴ συναντᾶμε στὸν Ἀριστοτέλη, γιὰτὶ ἡ ἀριστοτελικὴ προβληματικὴ μέσων-σκοπῶν ἔχει στὴ Στοά, πιστεύω, ἀντικατασταθῇ ἀπὸ τὴ διάκριση «ἀγαθῶν-ὠφελημάτων», μὲ τὴν ἀντίστοιχη ἀντιδιαστολὴ αἵρετοῦ-αἵρετέου καὶ «αἵρεσης-ἐκλογῆς ἢ λήψης»⁶⁰. Καὶ κάποια ἔννοια πρόθεσης, κυρίως σκοποῦ, καὶ μάλιστα «ἠθικοῦ σκοποῦ», δὲν εἶναι ὅπωςδῆποτε ξένη στὸν Ἀριστοτέλη καὶ δικαιολογεῖ τὴ (σπάνια) κοινὴ ἀπόδοση τοῦ ὅρου καὶ στοὺς δύο φιλοσόφους. Βασικὰ ὅμως στὸν Ἐπίκτητο ἡ ἔννοια ἔχει «διευρυνθῇ» καί, παρὰ τὸν κάποτε ἐμφανῆ νοησιαρχικὸ της χαρακτήρα —κατάλοιπο τῆς σωκρατικῆς της καταβολῆς— ἀποκαλύπτει, παραστατικώτερα τουλάχιστον, ἀπ' ὅ,τι ἡ ἀριστοτελική, τὴν ὅλη ἠθικο-πνευματικὴ ὄντοτητα τοῦ ἀνθρώπου ὡς προσώπου. Φαίνεται ἔτσι νὰ δικαιολογεῖται ἡ διαπίστωση κάποιας ἀντιστροφῆς τῶν ἀφορισμῶν τοῦ Ἀντιόχου καὶ τοῦ Καρνεάδη, ποὺ ἀνέφερα στὴν ἀρχὴ τῆς μελέτης μου.

Ὅπως ὅμως παρατήρησα στὴν καθόλου ἐξαντλητικὴ, ἀλλὰ ἀντιπροσωπευτικὴ ἐπισκόπησή μου τῶν ἀποδόσεων τοῦ ὅρου στοὺς δύο φιλοσόφους, λίγοι βέβαια μεταφραστές —ἀλλὰ καθόλου τυχαῖοι⁶¹— ἀποδίδουν τὸν ἐπίμαχο ὅρο ταυτόσημα ὡς *consilium*, *choice* καὶ *moral purpose* καὶ στοὺς δύο ἀνεξάρτητα. Καί, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Pohlenz, μὲ τὴν ἐπικτήτεια προαίρεση ὡς προκαταρκτικὴ ἀπόφαση καὶ τὸν Rist ὡς σταθερὴ ἐκλογὴ (*fixed choice*), ὁ Voelke γιὰ τὸν Ἐπίκτητο καὶ ὁ Couloubaritsis γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀπὸ ἄλλη ἀφετηρία καὶ γιὰ διαφορετικὸ σκοπὸ καθένας τους, εἰσηγοῦνται μιὰ

59. Ὁ.π. 131-160, ἰδ. 144-158.

60. SVF III 89-91, 190-196, 195. Ἡ προβληματικὴ μέσων-σκοποῦ ὑπόκειται ὅπωςδῆποτε ὡς βάση. Βλ. καὶ Long, *The Early Stoic Concept of Moral Choice* στὸν τόμο, *Images of Man in Ancient and Medieval Thought*, Studia Gerardo Verbeke ab amicis et collegis dedicata, Louvain 1976, 77, 86 ἐπ., 92.

61. Βλ. σημ. 26. Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι καὶ ὁ Oldfather καὶ ὁ Schweighäuser εἶναι βαθεῖς μελετητὲς τοῦ Ἐπικτήτου. Ὁ πρῶτος μάλιστα ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μετάφραση τῶν *Διατριβῶν* ἔχει ἐκδώσει καὶ τὴ βιβλιογραφία τοῦ Ἐπικτήτου ὡς τὸ 1952.

έρμηνεία για την προαίρεση του φιλοσόφου τους, πού, χωρίς να ταυτοποιη-
 τισ δύο «προαιρέσεις» αποκαλύπτει μιὰ κοινή ύποδομή και ὡς βάση ἐπι-
 τρέπει τὴν ποικιλία τῶν ἀποχρώσεων πού θεμιτὰ κατὰ τὰ συμφραζόμενα
 συναντᾶμε και στοὺς δύο φιλοσόφους. Ἡ θεωρητικὴ θεμελίωση τῆς κοι-
 νῆς αὐτῆς ύποδομῆς, πιστεύω προσωπικά, πὼς μπορεῖ νὰ ἀναζητηθῇ στὸν
 αἰνιγματικὸ ὅρισμὸ τῆς προαίρεσης ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Στωικοὺς ὡς «αἵρέ-
 σεως πρὸ αἵρέσεως».

Χωρὶς νὰ θεωρῇ ὁ Voelke⁶² ξένη τὴν ταύτιση τῆς προαίρεσης μὲ τὸ
 «δόγμα» και τὴν κριτικὴ και ἀξιοθετικὴ λειτουργικότητα τοῦ θεωρητικοῦ
 λόγου, ἐπισημαίνει τὴ σύμπτωση στὴν περιοχὴ τῆς γνώσης και πράξης,
 ἀνάλογης ἔτσι μὲ τὸ δυαδικὸ στοιχεῖο τῆς ἀριστοτελικῆς προαίρεσης ὡς
 ὁρέξεως διανοητικῆς ἢ νοῦ ὁρεκτικοῦ⁶³. Κυρίως ὁμως βλέπει τὴν προαίρεση
 τοῦ Ἐπικτήτου, δηλωτικὴ τοῦ «προσώπου», νὰ ἐκφράζη, παράλληλα μὲ τὴν
 προκαταρκτικὴ τῆς ἐπιβολῆς, ἓνα θεμελιακὸ σχέδιο (*projet fondamental*),
 μιὰ προκαταρκτικὴ θέληση (*volonté réalisable*) ὡς πρωταρχικὴ ἐκλογὴ (*choix*
primordial) ἢ δικαίωμα προκαταρκτικῆς ἐκλογῆς, καθοριστικῆς τῆς γενι-
 κῆς συμπεριφορᾶς και τῶν ἐπὶ μέρους ὑστερότοκων ἀποφάσεων, ἀλλὰ και
 τῆς γνώσης τῆς ἴδιας. Ὑπενθυμίζοντας τὴ διάκριση τοῦ M. Blondel με-
 ταξὺ *volonté voulante* και *volonté voulue*⁶⁴ μιλά για μιὰ προκαταρκτικὴ
 θέληση πού χρειάζεται ἡ γνώση μὲ τὴ συνειδητοποίηση τῶν σκοπῶν, για
 νὰ φωτίση τὴ «θέληση». Λέει: «Τὸ σχέδιο πού κατευθύνει τὴν ἠθικὴ μας
 ὕπαρξη ριζώνεται σὲ μιὰ πρωταρχικὴ ἐκλογὴ πού ὁ Ἐπίκτητος ὀνομάζει
 προαίρεση. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια εἶναι ἡ προαίρεση τὸ *κράτιστον* (*Διατριβαὶ*
 II 23, 11), τὸ *κυριώτερον* (II 10, 1) και τὸ *ἰσχυρότερον* (II 23, 18) στὸν ἄν-
 θρωπο». Ἀλλὰ τῆς ἀρετῆς και τοῦ ἡθους ἐν τῇ προαιρέσει τὸ κύριον (HN
 1163 a 23) τὸ εἶπε ἤδη ὁ Ἀριστοτέλης. Ἀναφορικὰ μὲ τὸ Σταγίριτῃ ὁ
 Voelke, χωρὶς νὰ προβαίνει σὲ συγκρίσεις, δὲν πιστεύει ὅτι ὑπάρχει ἀντί-
 θεση στὶς βασικὲς ἔννοιες τῆς προαίρεσῆς του⁶⁵.

Στὴν προσπάθειά του, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, νὰ συμφιλιώση ὁ Coulou-
 baritsis⁶⁶ τὴν τεχνικὴ μὲ τὴν «κοινὴ» ἔννοια τῆς ἀριστοτελικῆς προαίρεσης,
 σὲ ἠθικὸ και στὶς δύο περιπτώσεις ἐπίπεδο και σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ἔννοια
 τῆς εὐθύνης — ἀπηχώντας ἴσως και τὴν «προθεσιακὴ ἐκλογὴ» (*choix*
intentionnel) τοῦ Gauthier και ὑπογραμμίζοντας τὴν περιπλοκότητα τῆς ἀρι-
 στοτελικῆς πραξιολογίας και τὴ σύνθετη προοπτικὴ τῆς ἔννοιας τῆς προ-
 αίρεσης — μὲ βάση τὸ σχῆμα «καθολικὸ-μερικὸ» μιλά για μιὰ οὐσιώδη

62. Ὁ.π. 139, 147.

63. Βλ. HN 1139 b 4-6.

64. Ὁ.π. 139 σημ. 3.

65. Ὁ.π. 142.

66. Ὁ.π. 7 ἐπ.

(essentiel), ὑπαρξιακὴ ἐκλογὴ (choix existentiel), ἐπισημαίνοντας τὰ χωρία ποὺ πιστεύει πὼς τὴν ἀποδίδουν⁶⁷. Πρόκειται γιὰ τὴν πρόθεση σὲ «ἰσχυρὴ ἔννοια» ποὺ δημιουργεῖ μιὰ θεμελιακὴ ἐκλογή, ὡς «αὐθεντικὴ» ἐκδήλωσή της. Πράγματι στὸν Ἀριστοτέλη οἱ «πρῶτες ἐκλογές» εἶναι ἀποφασιστικὲς γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα⁶⁸. Ἔτσι ὁ Couloubaritsis θεωρεῖ τὶς ἐπὶ μέρους ἐκλογές ἀποκαλυπτικὲς τῆς ἠθικῆς ποιότητας τῶν πράξεων, ἐνῶ τὴν «ὑπαρξιακὴ ἐκλογὴ» ἐνδεικτικὴ τῆς ἠθικῆς ποιότητας τοῦ πράττοντος ὑποκειμένου. Ἡ προαίρεση ὡς πρωταρχικὴ ἐπιλογὴ δὲν δείχνει ἀπλῶς τὸ «τέλος» τῆς πράξης, ἀλλὰ τὸ «τέλος» τοῦ ἀνθρώπου, λέει. Οἱ προγενέστερές της ἐπιλογές διαμορφώνουν τὴν ἠθικὴ ποιότητα ποὺ εἶναι ἀποφασιστικὴ γιὰ τὶς μεταγενέστερες· καὶ μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια συνδέεται κατ' αὐτὸν ἡ προαίρεση μὲ τὴ φρόνηση καὶ τὴν ἀρετὴ καὶ προδίδει τὸ ἦθος, τὴν ἠθικὴ προσωπικότητα καὶ τὶς ἠθικὲς ἀρχές τοῦ ἀνθρώπου, λειτουργίες βασικὲς καὶ τῆς ἐπικτήτειας προαίρεσης, πού, ὅπως παρατηρεῖ καὶ ὁ Rist⁶⁹, ἀποκαλύπτει ὡς σταθερὸ σημεῖο ἓνα διαμορφωμένο ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐκλογές χαρακτήρα.

Οἱ ἀνεξάρτητες ἐρμηνεῖες τοῦ Voelke καὶ τοῦ Couloubaritsis δυνάμωσαν τὴν ἀρχικὴ μου διαίσθηση ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ κείμενα ὅτι οἱ διαπιστώσεις τοῦ Ἀντιόχου καὶ τοῦ Καρνεάδη μπορεῖ καὶ νὰ ἐνισχύωνται ἀπὸ ὠρισμένες ἀπόψεις τῆς προαίρεσης τοῦ Ἐπικτήτου, ἔστω καὶ ἂν δὲν εἶναι εὐκολο ν' ἀποδειχθῇ συνειδητὴ ἐπίδραση τοῦ Ἀριστοτέλους σ' αὐτόν, καὶ ἔστω ἀκόμα καὶ ἂν ἡ χρῆση τῆς ἔννοιας δὲν εἶναι ὅμοια καὶ στοὺς δύο φιλοσόφους.

2. Ἐνῶ ἡ βασικὴ ἔννοια τῆς πρωταρχικῆς προθεσιακῆς ἐκλογῆς πράξης ἢ στάσης ὑπόκειται πράγματι ὡς βάση καὶ στὴν ἀριστοτελικὴ ἀλλὰ καὶ στὴν ἐπικτήτεια προαίρεση —ποὺ ἀπὸ μιὰ ἄποψη θυμίζει τὴν «εὐνοϊκὴ στάση» (pro-attitude) τοῦ Nowell-Smith⁷⁰— καὶ ἡ προβληματικὴ τῶν μέσων στὰ ΗΝ Γ 4-7 καὶ ΗΕ Β 10-11 δικαιολογεῖται στὸν Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὴν ἔμφαση στὴν ἀρετὴ (γιὰ τὴν ὁποία δὲν ὑπάρχει ὁμοφωνία) ὡς μέσο γιὰ τὴν εὐδαιμονία (γιὰ τὴν ὁποία ὡς τελικὸ σκοπὸ τῆς ζωῆς ὅλοι συμφωνοῦν), ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἡ χρῆση τοῦ ὅρου κυρίως ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ἐπιτρέπει ἢ καὶ ἐπιβάλλει, ἰδιαίτερα στὴ ρηματικὴ καὶ τὴν ἐπιρρηματικὴ μορφή του, διάφορες ἀποδόσεις. Ἔτσι ἡ προαίρεση ὡς οὐσιαστικὸ ἀποδίδεται ἄλλοτε ὡς «ἐκλογὴ», ἄλλοτε ὡς «ἀπόφαση», ἀκόμα ὡς «θέληση», «κίνητρο», «πεποίθηση», «ἀρχὴ συμπεριφορᾶς», κλπ. Ὡς ρῆμα σημαίνει βα-

67. Ὁ.π. 34, σημ. 107.

68. Βλ. ΗΝ 1114 a 20.

69. *Stoic Philosophy* 228-229.

70. *Ethics*, London 1969⁸, 113 ἐπ. Πρβλ. Bruce Aune, *Reason and Action*, Dordrecht-Boston 1977, 82.

σικά «προτιμῶ» καὶ «προτίθεμαι» καὶ στὶς ἐπιρρηματικὲς φράσεις μπορεῖ νὰ μεταφρασθῇ ἄλλοτε «ἐκουσίως», ἄλλοτε «ἐκ προμελέτης», καὶ ἄλλοτε «ἐλεύθερα». Παρ' ὅλο πὺν ἡ προαίρεση εἶναι καὶ ψυχολογικὴ ἔννοια, στὸν Ἀριστοτέλη καὶ στὸν Ἐπίκτητο λειτουργεῖ κυρίως ὡς ἠθικὴ⁷¹. καὶ στὴν περιοχὴ αὐτὴ καθιερώθηκε ἡ χρῆση τῆς μὲ ἀντίστοιχο ὄρο τὴν «πρόθεση» στὴ φιλοσοφία τῆς πράξης.

Ἡ «πρόθεση» ἰδιαίτερα, πὺν ἀποτελεῖ βασικὴ ἔννοια τῆς ἀριστοτελικῆς ἀλλὰ καὶ τῆς ἐπικτήτειας προαίρεσης, ἔχει γίνεῖ ἀντικείμενο ἐπισταμένης ἀνάλυσης ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ ψυχολογία καὶ τὴ φιλοσοφία τῆς πράξης, στὰ πλαίσια τῆς φιλοσοφίας τῆς κοινῆς γλώσσας, πὺν μὲ ἀφετηρία τὸν ὄψιμο Wittgenstein ξαναγύρισε σὲ πολλὰ στὸν Ἀριστοτέλη καὶ στὸν Κάντ⁷². Ἡ ἀνάλυσή τῆς μπορεῖ ἔτσι νὰ φωτίσῃ μερικὰ προβλήματα τῆς πολυσημίας τῆς προαίρεσης, γιὰ καὶ ἡ πρόθεση θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς περισσότερους φιλοσόφους ἀμφίσημη ἔννοια (equivocal)⁷³.

Ἐξαντλητικὴ ἀνάλυσή τῆς ἔχει ἐπιχειρήσει, ὅπως προανέφερα, ἡ Anscombe, πὺν ὅμως δὲν τὴ θεωρεῖ ἀμφίσημη, παρὰ τὶς πολλὰς σημασίες πὺν προκύπτουν ἀπὸ τὶς διάφορες ἐκφράσεις πὺν τὴν περιέχουν. Παρατηρεῖ: «Ὅταν μιᾶμε γιὰ “διαφορετικὲς ἔννοιες” μιᾶς λέξης πὺν δὲν εἶναι σαφῶς ἀμφίσημη, μποροῦμε νὰ συμπεράνωμε ὅτι εἴμαστε ἄρκετὰ στὸ σκοτάδι γιὰ τὸ χαρακτηῖρα τῆς ἔννοιας πὺν ὑποσημαίνει»⁷⁴. Σημειώνει ἐπίσης ὅτι εἶναι ἐντελῶς παραπλανητικὸ νὰ σύνδέωμε τὸ ἐπίθετο intentional μὲ τὸ οὐσιαστικὸ intention (ὅπως συμβαίνει ἀπὸ κάποια ἄποψη καὶ μὲ τὰ ἀριστοτελικά προαιρετικὸς καὶ προαίρεσις). Μιὰ πράξη μπορεῖ νὰ εἶναι «ἐκ προθέσεως» χωρὶς νὰ ὑπάρχῃ σ' αὐτὴ κάποια πρόθεση. Μὲ ἄλλη ἔννοια μιᾶμε γιὰ τὶς προθέσεις ἐνὸς ἀνθρώπου ἀπλῶς, δηλαδὴ γιὰ τὸ τί προτίθεται νὰ κάνῃ, καὶ μὲ ἄλλη γιὰ τὴν πρόθεσή του ὅταν κάνῃ κάτι (in doing) ἢ σκοπεύῃ νὰ κάνῃ. Βασικὰ ἡ πρόθεση εἶναι κάτι «ἐσωτερικό», κάτι πὺν ἐκφράζεται μὲ τὴ γλώσσα καὶ ἀνάγεται σὲ κίνητρα, ἐπιθυμίες καὶ αἰτιακοὺς λόγους (reasons) πράξης (τὸ ἀριστοτελικὸ «διὰ τί») ⁷⁵. Πρόθεση, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὰ κίνητρα, εἶναι τὸ τί σκοπεύομε ἢ τί διαλέγομε, ἐνῶ κίνητρο εἶναι αὐτὸ πὺν καθορίζει τὸ σκοπὸ ἢ τὴν ἐκλογὴ μας — διάκριση πὺν στὸν Ἀριστοτέλη δὲν εἶναι ἐμφανής, ἀλλὰ καὶ ἡ ἴδια παραδέχεται ὅτι στὴν κοινὴ γλώσσα δὲν ὑπάρχει σημασιολογικὴ διαφορὰ⁷⁶. Καὶ στὸ ἄρθρο τῆς

71. Στὸ *Περὶ ψυχῆς* ἀναφέρεται μόνο μιὰ φορὰ (406 b 24-25), ἐνῶ στὸ Γ βιβλίον 433 a 23-24 τὴ λειτουργία τῆς φαίνεται κατὰ κάποιο τρόπο νὰ ἐπιτελῇ ἡ βούλησις.

72. Βλ. Bernstein, ὁ.π. 233, 257.

73. Βλ. Bruce Aune ἄρθρο *Intention*, "Enc. Phil." 4, 198-201, 200.

74. *Intention* 1.

75. Ὁ.π. 1-4. Πρβλ. HE 1226 b 23, [HM] 1189 b 8.

76. Ὁ.π. 18 ἐπ., 22.

*Intention*⁷⁷, ὅπως καὶ στὸ ὁμότιτλο βιβλίο της, θεωρεῖ τὴν πρόθεση ὡς κίνητρο ἀπὸ τὴν προοπτικὴ τοῦ μέλλοντος (forward looking motive) ποὺ φωτίζει τὴν πράξη ἀπὸ μιὰ συγκεκριμένη ἄποψη. Στὴν πρόθεση δίνεται ἀπάντηση στὸ «γιατί» μὲ εἰδικὴ ἔννοια, ἔτσι ποὺ προθεσιακὴ εἶναι μιὰ πράξη κάτω ἀπὸ μιὰ περιγραφὴ χωρὶς κάποιο πρόσθετο χαρακτήρα: μιὰ τάξη δηλαδὴ γεγονότων στὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου ποὺ εἶναι γνωστὴ σ' αὐτὸν, ποὺ θυμίζει τὸ «κάτι γιὰ μένα» τοῦ Wittgenstein^{77a} (καὶ τὸ εἶδὼς τοῦ Ἀριστοτέλους, πέρα ἀπὸ τὴ γνώση, ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ μιᾶς πράξης ὡς ἐκούσιας)⁷⁸. Τονίζει ἀκόμα ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἀριστοτέλους γιὰ τὸν πρακτικὸ συλλογισμὸ ἔγκειται στὴν περιγραφὴ τῶν ἐκ προθέσεως (προαιρετικῶν) πράξεων, ὅπου δηλαδὴ προέχει τὸ «οὐ ἔνεκα», τὸ «διότι» σὲ εἰδικὴ ἔννοια⁷⁹. Οἱ διάφοροι γραμματικοὶ τύποι τῆς πρόθεσης-προαίρεσης δικαιολογοῦν λοιπὸν τὶς διαφορετικὲς ἀποδόσεις, λόγῳ τῆς ἰδιάζουσας ἀμφισημίας της⁸⁰.

Τὴν πρόθεση θεωρεῖ ὁ Sidney Zink⁸¹, ὅπως καὶ γενικὰ τὴν πραξιακὴ ἱκανότητα, καθολικὸ ὄρο εὐθύνης. Μετὰ μιὰ ἐνδιαφέρουσα διάκριση ἐκούσιου καὶ προθεσιακοῦ —διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἀριστοτελική— ἐπισημαίνει στὸ σχετικὸ ρῆμα μιὰ αὐστηρὴ καὶ μιὰ χαλαρὴ ἔννοια, μὲ συνώνυμα στὴ δεύτερη περίπτωση τὸ «στόχο», τὸ «τέλος» καὶ τὸ «σκοπὸ». Μὲ χαλαρὴ ἔννοια χρησιμοποιεῖται κατ' αὐτὸν τὸ οὐσιαστικόν, μὲ αὐστηρὴ τὸ σχετικὸ ἐπίθετο καὶ τὸ ἐπίρρημα μὲ ἀνάλογες ἀποδόσεις. Ὑπάρχει ἀκόμα καὶ κατὰ τὸν Zink διαφορὰ στὴν «πρόθεση νὰ κάνω κάτι» καὶ στὴν «πρόθεση κάνοντας κάτι». Πρόθεση εἶναι βασικὰ καὶ γι' αὐτὸν ἡ σκέψη ποὺ ἔχω γιὰ τὴν πράξη μου, γιὰ τὴν ἀλλαγὴ ποὺ πραγματοποιῶ. Πρόκειται γιὰ μιὰ συνειδητὴ προσωπικὴ πράξη μὲ βασικὴ τὴ δυνατότητα διατύπωσης⁸². Ὁ Zink ἐξ ἄλλου μιλά γιὰ τὴν πρόθεση ὡς «προγραμματικὴ ἀπόφαση» (decision of policy)⁸³ καὶ ἀναφέρεται στὸ ἀντικείμενο τῆς ἀπόφασης ὡς σὲ ἀντι-

77. «Proceedings of the Aristotelian Society» 59 (1956-7) 321-332 ἀναδημ. στὸν τόμο τοῦ White, ὁ.π. 150 ἐπ., ὅπου καὶ παραπέμπω.

77a. *Philosophical Investigations* [Φιλοσοφικὲς ἔρευνες], Μετάφρ. Π. Χριστοδουλίδης, Ἀθήνα 1977, I § 659. Πρβλ. § 210, 249, 386, 591, 641, 644, 648, 689 κλπ.

78. Βλ. *Intention* 84. Πρβλ. HN 1110 b 25, 31-33.

79. *Intention* 28. Πρβλ. ἄρθρο *Intention* 144-148. Οἱ προθεσιακὲς πράξεις ἐξηγοῦνται μὲ αἰτιακοὺς λόγους (reasons) καὶ ὄχι μὲ αἰτίες ὡς ἀπλὲς ἀντιδράσεις, παρ' ὅλο ποὺ μερικοὶ ἀρνοῦνται τὴ διάκριση.

80. Ἡ ἀμφισημία ἐπιτείνεται ἀπὸ τὴ χρονικὴ ἢ «προτιμησιακὴ»-«ἐναλλακτικὴ» σημασία τῆς πρόθεσης προ- στοὺς δύο ἀντίστοιχους ὄρους.

81. *The Concepts of Ethics*, London 1962, 256-257, 358-76.

82. Ὁ.π. 263 ἐπ. Αὕτὴ εἶναι κυρίως ἡ γνώμη τοῦ R. M. Chisholm, *The Descriptive Element in the Concept of Action*, JPh 61 (1964) 613-24.

83. Ὁ.π. 190.

κείμενο μιᾶς εὐνοϊκῆς στάσης (pro-attitude) —τὴν ὁποία ὁ Nowell-Smith θεωρεῖ ὡς τὸ μόνο λογικὰ ὀρθὸ λόγο ἐκλογῆς-ἀπόφασης, ἀντὶ τῆς ἐπιθυμίας καὶ τῆς θέλησης— ποὺ πιστεύω πὼς ἐκφράζει κάτι ἀπὸ τὴν προαίρεση ὅχι μόνο τοῦ Ἀριστοτέλους ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἐπικτήτου. Θεωρεῖ ἐξ ἄλλου συνώνυμη τὴν ἀπόφαση μὲ τὴν ἐκλογή, γιατί ἡ ἐκλογὴ συνεπάγεται καὶ σκέψη (βούλευση) καὶ ἀπόφαση.

Ὁ Bruce Aune⁸⁴ τέλος —γιά νὰ περιορίσω τὴν ἐπισκόπησή μου τῆς σύγχρονης ἀνάλυσης τῆς σχετικῆς μὲ τὴν «προαίρεση» ἔννοιας— θεωρώντας τὴν πρόθεση πηγὴ τῆς πράξης (κατὰ τὸ ἀριστοτελικό: *πράξεως... ἀρχὴ προαίρεσις* (HN 1139 a 31) χαρακτηρίζει τὴν πρόθεση ὡς τὴν ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ σκοπιματικοῦ λόγου. Ἡ πρόθεση ταυτίζεται κατ' αὐτὸν συνήθως μὲ τὸ σκοπὸ, ποὺ δὲν εἶναι παρὰ κύρια πρόθεση (leading intention). Ἀναφορικὰ μὲ τοὺς αἰτιακοὺς λόγους καὶ τὰ κίνητρα ὁ Aune⁸⁵ παρατηρεῖ ὅτι φιλόσοφοι ποὺ ἀκολουθοῦν τὴν παράδοση τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Hume τὰ διακρίνουν, θεωρώντας ὡς «λόγους» τὶς πεποιθήσεις καὶ ὡς κίνητρα τὶς προθέσεις ἢ ἄλλες «εὐνοϊκὲς στάσεις». Ὁ D. Davidson⁸⁶ ὅμως —ποὺ ἀρνεῖται τὶς προθέσεις ὡς πνευματικὲς καταστάσεις ἢ διαθέσεις— ἀναφέρει ἓνα «πρωταρχικὸ αἰτιακὸ λόγο» (primary reason), ποὺ εἶναι ἓνα σύμπλεγμα πεποιθήσεων καὶ εὐνοϊκῶν στάσεων (κάτι ἀνάλογο δηλαδὴ μὲ τὴν ἀριστοτελικὴ *βουλευτικὴν ὁρεξιν* καὶ τὸ ἰσοδύναμο *δόγμα* τῆς ἐπικτήτειας). Ἀναφορικὰ μὲ τὴ σχέση πρόθεσης, ἀπόφασης καὶ ἐκλογῆς, ὁ Aune⁸⁷ παρατηρεῖ ὅτι κατὰ τὸν J. L. Austin⁸⁸ «ἡ λέξις *προτίθεσθαι* σχετίζεται πολὺ στενὰ μὲ τὶς λέξεις *ἐκλέγειν* καὶ *ἀποφασίζειν*· γιατί καὶ οἱ δύο τοὺς φαίνονται ὅτι χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὶς νοητικὲς δραστηριότητες ποὺ συνεπάγεται ἡ βούλευση. Κατὰ τὴ διαδικασία τῆς ἀπόφασης συχνὰ ἀντιμετωπίζει κανεὶς ἐναλλακτικὲς καταστάσεις μεταξὺ τῶν ὁποίων πρέπει νὰ διαλέξῃ. Ὄταν μετὰ ἀπὸ σκέψη διαλέξῃ κανεὶς, ἔχει πάρει μιὰ ἀπόφαση. Ἀλλὰ ἡ ἀπόφαση γιὰ κάτι σημαίνει νὰ ἔχω μιὰ πρόθεση γι' αὐτό. Ἡ ἀπόφαση ἔτσι εἶναι “μιὰ πρόθεση ποὺ ἀποκτήθηκε κατὰ ἓνα ὠρισμένο τρόπο”». Μιλώντας γιὰ τὴν «προβούλευση» —μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι ἡ «ἐκλογὴ» δὲν ἀποδίδει σωστά

84. Ὁ.π. 50 ἐπ., 53 ἐπ. Ὁ Aune, τονίζοντας τὴ σημασία τοῦ ἀριστοτελικοῦ πρακτικοῦ συλλογισμοῦ, πιστεύει πὼς «τὸ πρότυπο ἢ τὸ ἰδανικὸ τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς ποὺ διατηρήθηκε στὴν παραδοσιακὴ μας γλῶσσα γιὰ τὴν ἀνθρώπινη πράξη εἶναι καθαρὰ ἀριστοτελικό», καί, ὅσο ἐλλιπὲς κι ἂν εἶναι, συνιστᾷ «τὸ μόνο συνεπὲς καὶ γόνιμο πρότυπο ποὺ πραγματικὰ ἔχομε, τουλάχιστον ἀκόμα, καὶ μόνο γι' αὐτὸ μπορούμε νὰ πραγματευώμαστε... τὴν ἔλλογη συμπεριφορὰ» (Ὁ.π. 74).

85. Ὁ.π. 82 ἐπ.

86. *Actions, Reasons and Causes*, JPh 69 (1963) 685-700. Βλ. Aune, Ὁ.π. 89 ἐπ.

87. Ὁ.π. 54.

88. *Three Ways of Spilling Ink*, PhR 75 (1966) 437.

τὴν ἀριστοτελικὴ προαίρεση— παρατηρεῖ ὅτι κάθε ἐκλογή εἶναι ἀπόφαση, ἀλλὰ κάθε ἀπόφαση δὲν εἶναι ἐκλογή· καὶ ὅταν δὲν ὑπάρχουν ἐναλλακτικὲς καταστάσεις, δὲν ἔχομε οὔτε ἐκλογή οὔτε ἀπόφαση ἀλλὰ πρόθεση⁸⁹. Ὁ ἴδιος συγγραφέας σὲ σχετικὸ ἄρθρο του⁹⁰ θεωρεῖ τὶς προθέσεις ἐξηγητικὲς τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς καὶ μὲ τὴ διάκριση «διαθεσιακῶν» (dispositional) καὶ «περιστατικῶν» (occurrent) προθέσεων γεφυρώνει τὸ χάσμα μεταξὺ ἀποφάσεων καὶ πεποιθήσεων. Καὶ ὁ Kenny τὸ «βούλομαι» τὸ ἐννοεῖ ὡς δύναμη νὰ προτίθεται, νὰ ἐκλέγω καὶ νὰ ἀποφασίζω⁹¹. Ἀνάλογες ἀναλύσεις σχετικὰ μὲ τὸ σκοπὸ (purpose) ἔχει κάνει καὶ ὁ Joseph μὲ παρόμοια ἀποτελέσματα⁹².

Ἀπὸ τὴ σύντομη καὶ πρόχειρη αὐτὴ ἐπισκόπηση ἔγινε, πιστεύω, φανερό πὼς δὲν εἶναι ἀθέμιτη ἡ διαφορετικὴ ἀπόδοση τῶν γραμματικῶν τύπων τοῦ «λογικὰ» ἀντίστοιχου μὲ τὴν πρόθεση ὅρου *προαίρεσις* ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, ἀφοῦ ἀνάλογα μὲ τὴ μορφή ποὺ ἐμφανίζεται ἡ λέξη ἔχει αὐστηρὴ ἢ χαλαρὴ, εὐρεία ἢ στενὴ ἔννοια. Οἱ ἐναλλακτικὲς, ἐπίσης, ἀποδόσεις κατὰ τὰ συμφραζόμενα ὡς «ἐκλογή», «ἀπόφαση», «κίνητρο», «πρόθεση» γιὰ τὸν ἴδιο ὅρο δικαιολογοῦνται ἀπὸ τὴν ἀλληλεξάρτησή τους στὴν πραξιακὴ καὶ τὴ βουλευσιακὴ διαδικασία καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ θεώρησή τους ἀπὸ ὠρισμένες κάθε φορὰ ἀπόψεις ὡς ἀρχῶν τῆς πράξης. Ὁ W. Sellars ἐξ ἄλλου ὀρίζει τὸ «πρόσωπο» —ἀπόδοση τῆς ἐπικτήτειας προαίρεσης— ὡς ὃν ποὺ ἔχει προθέσεις⁹³ καὶ ἡ προθεσιακὴ περιγραφὴ ἔχει ἐξαιρετικὴ σημασία γιὰ ἓνα πρόσωπο. Ἀκόμα οἱ πραξιακὲς καὶ βουλευσιακὲς διαδικασίες εἶναι πολὺ πιὸ συνθετικὲς ἀπ' ὅ,τι προϋπόθετε ἡ παλαιὰ ψυχολογία⁹⁴ καί, ὅπως ἔχει

89. Ὁ.π. 115 ἐπ. Λέει: «Τὸ νὰ ἀποφασίζωμε ἢ νὰ διαλέγωμε εἶναι φυσικὰ νὰ μορφοποιῶμε μιὰ πρόθεση, ἀλλὰ δὲν διαμορφώνονται ὅλες οἱ προθέσεις ἀποφασίζοντας ἢ ἐκλέγοντας. Μόνο ὅταν μιὰ πρόθεση σχηματίζεται κατὰ ἓναν ἰδιαίτερο τρόπο, ὅταν εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀπειροελάχιστης ἔστω διαδικασίας διαβούλευσης ἢ λήψης ἀπόφασης, πρόκειται γιὰ μιὰ κανονικὴ λήψη ἀπόφασης». Καὶ ἡ ἀπόφαση αὐτὴ εἶναι καὶ ἐκλογή καὶ συνεπάγεται προθεσιακὴ ἐνέργεια. «Ἀπόφαση συνιστᾷ τὸ συμπέρασμα ἐνὸς πρακτικοῦ συλλογισμοῦ, ἐνῶ μόνον ἡ πρόθεση εἶναι ἡ πρακτικὴ προκειμένη, ποὺ μαζὶ μὲ μιὰ πρόταση πεποίθησης μπορεῖ νὰ συνεπαχθῇ πρακτικὸ συμπέρασμα ποὺ ἄμεσα ὑποχρεώνει σὲ πράξη» (ὁ.π. 118).

90. *Intention*, "Enc. Phil." 4, 198.

91. *Will, Freedom and Power* 3.

92. Ὁ.π. 179 ἐπ. Πιστεύει πάντως πὼς ὁ Ἀριστοτέλης ἔκανε σύγχυση μέσων-σκοπῶν τῆς πράξης καὶ συστατικῶν τοῦ σκοποῦ τῆς πράξης.

93. *Science, Perception and Reality*, New York 1963, 40. Πρβλ. Bernstein ὁ.π. 269.

94. Βλ. Γ. Σακελλαρίου, *Γενικὴ Ψυχολογία*, Ἀθῆναι 1947, 506-536. Πρβλ. γιὰ πιὸ σύγχρονες ἀπόψεις Ι. Θεοδωρακοπούλου, *Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία, Β' Ψυχολογία*, Ἀθῆναι 1974, 394 ἐπ. καὶ Ε. Π. Παπανούτσου, *Ψυχολογία*, Ἀθήνα 1972, 159 ἐπ., 173 ἐπ. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ τελευταῖος τὶς πράξεις «προαίρεσης» τὶς χαρακτηρίζει ὡς «κρίσεις ἀξίας».

παρατηρηθῇ⁹⁵, ἡ προθεσιακὴ ἐνέργεια ὑπόκειται δυναμικὰ καὶ ὑπαρξιακὰ σὲ ὅλη τὴ βουλευσιακὴ διαδικασία. Καὶ τὰ στάδια ἀπὸ τὴ σύλληψη ὥς τὴν ἐκτέλεση μιᾶς πράξης δὲν εἶναι ὅσο αὐστηρὰ ἱεραρχημένα πιστευόταν παλαιότερα.

Εἶπα προηγουμένως πὼς ἡ ἀριστοτελικὴ προαίρεση θεωρεῖται στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὴν πράξη, ἐνῶ ἡ ἐπικτήτεια φαίνεται νὰ ἔχῃ ἀποδεσμευθῇ ἀπὸ τὴ διασύνδεση αὐτῇ. Ἡ φιλοσοφία ὅμως τῆς πράξης ἔδειξε πόσο λίγη ὁμοφωνία ἐπικρατεῖ γιὰ τὴ φύση τῆς πράξης, τὴν περιγραφὴ καὶ τὴν ἐξήγησίν της⁹⁶. Ὁ χαρακτηρισμὸς μιᾶς ἐνέργειας, ἐνὸς συμβάντος, γεγονότος ἢ περιστατικοῦ ὡς πράξης δὲν εἶναι πάντα εὐκόλος, οὔτε ἂν πάρῃ κανεὶς ὡς κριτήριον τὰ σχετικὰ ρήματα, τὸν καταλογισμὸ εὐθύνης ἢ τὴν παρουσία τῆς «βούλησης» ὡς προκαταρκτικοῦ στοιχείου της. Ἡ ἴδια πράξη δέχεται πολλὰς περιγραφάς, ἀνάλογα μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὶς ἀναφορὰς της. Ἡ μεγάλη ἐξ ἄλλου ποικιλία τῶν ἐξηγήσεων της καὶ ἡ ἔλλειψη ὁμοφωνίας ὡς πρὸς τὴ σχέση τῶν ἐξηγητικῶν λόγων της ἐνισχύουν τὴν ἀοριστία τῆς ὁρολογίας καὶ ἐπιτρέπουν καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῇ τὴν ἐπικάλυψη καὶ διασταύρωση πολλῶν σημασιολογικῶν ἀποχρώσεων τῶν βασικῶν ἐννοιῶν. Ὅταν κάποιοι, προφανῶς οἱ Στωικοί, θεωροῦσαν τὴν πράξη ὡς «λογικὴ ἐνέργεια» (ὥστε «καὶ ἡ θεωρία νὰ λέγεται πρᾶξις καὶ ὄχι μόνον ἡ κατὰ τὴν πρακτικὴν ἐπιστήμην ἐνέργεια»⁹⁷) καὶ ἡ σχεδὸν ταυτόσημη μὲ τὴν προαίρεση ἐπικτήτεια *συγκατάθεσις* ἀφοροῦσε καὶ τὸν «ὀρμητικὸ καὶ τὸν ἐκκλιτικὸ τρόπο», δὲν μπορούμε τόσο εὐκόλα νὰ μιλάμε γιὰ τὴν προαίρεση τοῦ Ἐπικτήτου ὡς ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν πράξη, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴν ἀριστοτελική. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν ὅσο χάσμα πιστευόταν παλαιότερα μεταξὺ ἐκλογῆς-ἀπόφασης-πρόθεσης, οὔτε ἴσως μεταξὺ ἀριστοτελικῆς καὶ ἐπικτήτειας προαίρεσης.

3. Εὐρεῖα χρῆση τοῦ ὅρου *προαίρεσις* δὲν μαρτυρεῖται γιὰ τὴν ἀρχαία Στοὰ παρὰ τὴ σημασία ποὺ δόθηκε ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους της —ποὺ υἱο-

95. Βλ. Ε. Μουτσοπούλου, *Ἡ πορεία τοῦ πνεύματος, Γ'. Αἱ ἀξίαι*, Ἀθῆναι 1977, 173-181, 212 ἐπ. Δὲν εἶναι σαφὲς τί ἐννοεῖ ὁ κ. Μουτσόπουλος ὅταν λέῃ σὲ ἀναφορὰ μὲ τὴν «ἀγαθὴν προαίρεσιν» τοῦ Κάντ: «Μόνον ἡ ἀγαθὴ προαίρεσις, ποὺ ἀντιστοιχεῖ, ὡς στοιχεῖον ἀντιθετικόν, πρὸς τὴν στωικὴν "δόξαν", εἶναι δυνατόν νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν διὰ τὴν ἀξιολόγησιν καὶ τὴν ἐκτίμησιν τῆς πράξεως» (ὁ.π. 238). Πρβλ. τοῦ ἴδιου «Βούλησις καὶ προθετικότης» στὸν τόμο *Φιλοσοφικοὶ Προβληματισμοί*, Ἀθῆναι 1971, 249-253, 251. Ἡ ἀπόδοσὴ τοῦ τῶν ὁρῶν reasons ὡς «αἰτιακοὶ λόγοι» καὶ volition ὡς «βουλησία» εἶναι θεμιτή.

96. Βλ. White, ὁ.π. 1-18. Πρβλ. Joseph Raz, *Practical Reasoning*, Oxford 1978, 1-17.

97. Ἀσπάσιος, ὁ.π. 3, 18. Βλ. σημ. 21.

θέτησαν ἀλλὰ καὶ ὑπερθεμάτισαν τὸ ἀριστοτελικὸ πὼς ἔχων πράττει⁹⁸—στὰ κίνητρα τῆς πράξης καὶ στὴν ἠθικὴ διάθεση τοῦ πράττοντος⁹⁹. Ἀπὸ τῆς διάθεσης-πρόθεσης ἐξαρτᾶται καὶ γι' αὐτούς, ὅπως μὲ ἄλλη ἔννοια καὶ γιὰ τὸν Κάντ, ἡ ἠθικὴ ἀξία τῆς πράξης καὶ μ' αὐτὴ τὴ βάση γίνεται ἡ θεμελιακὴ διάκριση *καθηκόντων-κατορθωμάτων*¹⁰⁰. Ὁ ὅρος δὲν βρίσκεται σὲ κανένα ἀπόσπασμα καὶ ἔχουν ἤδη δοθῇ φιλοσοφικὲς ἐξηγήσεις γιὰ τὴν ἀπουσία του¹⁰¹. Ὁ στωικὸς σοφὸς δὲν βουλεύεται, συγκατατίθεται, καὶ δὲν ἐκλέγει νὰ πράξῃ ἠθικά, ἀπλῶς εἶναι ἠθικός¹⁰². Μόνο μιὰ φορὰ βρίσκομε σ' αὐτούς τὸ ρῆμα *βουλεύεσθαι* καὶ μάλιστα μὲ τὴν ἔννοια τῆς συγκατάθεσης, ἀντίθετα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν Ἐπίκτητο¹⁰³. Ἡ δυνατότητα ἐξ ἄλλου πραγματικῆς ἐκλογῆς εἶναι πολὺ περιορισμένη στὰ πλαίσια τῆς στωικῆς αἰτιοκρατίας. Ἡ συγκατάθεση εἶναι ἴσως ἡ μόνη ἐλευθερία τοῦ Στωικοῦ.

Οἱ μοναδικὲς μαρτυρίες στὶς ὁποῖες συναντᾶμε τὸν ὅρο ὡς στωικὸ εἶναι πολὺ μεταγενέστερες καὶ ἀόριστες καὶ προέρχονται ἀπὸ τὸν Ἀέτιο καὶ τὸν Στοβαῖο. Κατὰ τὸ πρότυπο τῶν *Φυσικῶν* τοῦ Ἀριστοτέλους¹⁰⁴ καὶ σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Στοβαίου γιὰ τὸν Θεόφραστο¹⁰⁵ θεωροῦν καὶ οἱ Στωικοὶ τὴν προαίρεση εἶδος αἰτίας, μὲ τὴν παραδοχὴ ὅτι ἄλλα πράγματα συμβαίνουν *κατ' ἀνάγκην*, ἄλλα *καθ' εἰμαρμένην*, ἄλλα *κατὰ προαίρεσιν*, δηλαδὴ κατὰ τὴ «βουλευτικὴ αἰτιότητα», καὶ ἄλλα *κατὰ τύχην* καὶ *κατὰ τὸ αὐτόματον* (SVF II 966). Στὴν τόσο «ἐξωθητικὴ» ἀπὸ κάποια ἄποψη περιγραφὴ τοῦ σπουδαίου ἀπὸ τὸν Ζήνωνα —ποὺ κάνει ἴσως νὰ ὠχρίᾳ ὁ μεγάλος ψυχὸς τοῦ Ἀριστοτέλους— ποὺ μᾶς παραδίδει ὁ Στοβαῖος (SVF I 216)

98. HN 1105 a 28: *Τὰ δὲ κατὰ τὰς ἀρετὰς γινόμενα οὐκ εἰάν αὐτὰ πὼς ἔχῃ, δικαίως ἢ σωφρόνως πράττεται, ἀλλὰ καὶ εἰάν ὁ πράττων πὼς ἔχων πράττῃ, πρῶτον μὲν εἰδώς, ἔπειτ' εἰάν προαιρούμενος, καὶ προαιρούμενος δι' αὐτά, τὸ δὲ τρίτον εἰάν καὶ βεβαίως καὶ ἀμετακινήτως ἔχων πράττῃ. Βλ. καὶ Long, *Aristotle's Legacy*... 78, καὶ σημ. 37.*

99. Βλ. SVF III 516: ἀπὸ φρονήσεως, 564: μεθ' ὑπεξαίρεσεως, 566: μετὰ στερορότητος ἀκλινοῦς καὶ παλίου βεβαιότητος, 523: διὰ τὴν προαίρεσιν καὶ τὸν ἐν ἡμῖν λόγον, 512: ὅ,τι δεῖ καὶ ὅπου καὶ τὸν καιρὸν γινῶναι, 517: *Actio recta non erit, nisi recta fuerit voluntas: ab hac enim est actio. Rursus voluntas non erit recta, nisi habitus animi rectus fuerit; ab hoc enim est voluntas. Habitus porro animi non erit in optimo, nisi totius vitae leges perceperit et quid iudicandum sit exegerit.*

100. SVF III 494: *Τῶν δὲ καθηκόντων τὰ μὲν εἶναι φασι τέλεια, ἃ δὴ καὶ κατορθώματα λέγεσθαι. Κατορθώματα δ' εἶναι τὰ κατ' ἀρετὴν ἐνεργήματα...* Πρβλ. III 13, 560.

101. Βλ. Rist, *Stoic Philosophy* 16, 228-231.

102. Βλ. Long, *Aristotle's Legacy*... 81.

103. SVF II 983. Στὸν Ἐπίκτητο ἡ λέξις ἀπαντᾷ συχνά. Βλ. τὸν Index τῆς ἐκδ. H. Schenkl, Stuttgart 1965, 537.

104. 196 b 17-197 a 8.

105. *Ἐκλογαί* I 89, 1-6: *Θεόφραστος προσδιαθροῖ ταῖς αἰτίαις τὴν κατὰ προαίρεσιν... ἐφ' ἣ τὰ περὶ τεσσάρων αἰτιῶν ποικίλλων, προαίρεσιν (φύσιν) τύχην, ἀνάγκην...*

συναντᾶμε τὴν ἔκφραση τῶν κατὰ προαίρεσιν ὄντων αὐτῷ [sc. τῷ σπουδαίῳ] καὶ προκειμένων. Ἐφ' ὅσον ὁ σπουδαῖος δὲν ἀναγκάζεται καὶ δὲν κωλύεται, ὅπως μαθαίνομε ἀπὸ τὴν ἴδια μαρτυρία, τὰ κατὰ προαίρεσιν τοῦ εἶναι αὐτὰ πὺν εἶναι σύμφωνα μὲ τὴ θέλησή του, αὐτὰ πὺν ἀπορρέουν ἀπ' αὐτή, κι ἔτσι, πιστεύω, ἡ προαίρεση ἰσοδυναμεῖ ἐδῶ μὲ τὴ λογική του θέληση, τὴν ἐλεύθερή του ἀπόφαση, ἀλλὰ καὶ τὴ βασική ἐκλογή του, ταυτόσημη μὲ ἀντίστοιχες ἐκφράσεις πὺν συναντᾶμε στὸν Ἀριστοτέλη, ὅπως συνοδεύεται ἀπὸ τὴ σχεδὸν συνώνυμη λέξη τῶν προκειμένων, δηλ. τῶν ἐκ τῶν προτέρων ὀρισμένων, τῶν προθεσιακῶν στόχων του, μὲ σιωπηρὴ ἀντιδιαστολή τόσο σὲ ἀναγκαστικὲς πράξεις ὅσο καὶ σὲ ἀπλὲς ἐπιθυμίες καὶ τυχαῖες ἐνέργειες¹⁰⁶. Τὸ κατὰ προαίρεσιν τοῦ Ζήνωνος δὲν εἶναι ξένο στὸ κατὰ πρόθεσιν τῆς μαρτυρίας SVF III 416 σὲ ἀντιδιαστολή μὲ τὸ κατὰ περίστασιν. Ἡ βασική ἀπόφαση ἀντιτίθεται στὸ περιστασιακό. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ «στωικό» ὀρισμὸ τῆς προαίρεσης πὺν μᾶς διέσωσε ἐπίσης ὁ Στοβαῖος μιλώντας γιὰ τὰ εἶδη τῆς πρακτικῆς ὁρμῆς: Τῆς δὲ πρακτικῆς ὁρμῆς εἶδη πλείονα εἶναι, ἐν οἷς καὶ ταῦτα· πρόθεσιν, ἐπιβολήν, παρασκευήν, ἐγγείρησιν, <αἵρεσιν>, προαίρεσιν, βούλησιν, θέλησιν· πρόθεσιν μὲν οὖν εἶναι λέγουσι σημείωσιν ἐπιτελέσεως, ἐπιβολήν δὲ ὁρμὴν πρὸ ὁρμῆς· παρασκευήν δὲ πρᾶξιν πρὸ πράξεως· ἐγγείρησιν δὲ ὁρμὴν ἐπὶ τινος ἐν χερσὶν ἤδη ὄντος· αἵρεσιν δὲ βούλησιν ἐξ ἀναλογισμοῦ· π ρ ο α ἰ ρ ε σ ι ν δ ὲ α ἰ ρ ε σ ι ν π ρ ὸ α ἰ ρ ἔ σ ε ω ς· βούλησιν δὲ εὖλογον ὄρεξιν· θέλησιν δὲ ἐκούσιον βούλησιν (SVF III 173). Δὲν εἶναι πάντα εὐκολο νὰ ἐννοήσωμε ποιὸ εἶναι τὸ νόημα ὅλων αὐτῶν τῶν ὀρων καὶ πῶς ἐντάσσονται στὴν πραξιακὴ διαδικασία. Ἀποτελοῦν διεύρυνση καὶ τῶν ἀριστοτελικῶν καὶ τῶν καθιερωμένων στωικῶν, καίτοι ὁ Ἐπίκτητος χρησιμοποιεῖ συχνὰ τοὺς περισσότερους ἀπὸ αὐτοὺς καὶ κυρίως τοὺς ὀρους πρόθεσις, ἐπιβολή καὶ παρασκευή παράλληλα μὲ τὴν προαίρεσιν. Ὁ Voelke¹⁰⁷ μεταφράζει τὸ «στωικό» ὀρισμὸ ὡς *choix préalable*· καὶ τοῦτο εἶναι σωστό, καὶ μὲ τὴν ἱεράρχηση τῆς πράξης ἀνταποκρίνεται ἀπολύτως στὴν ἀπόδοση τῆς πρόθεσης π ρ ὸ στὸν ὀρισμὸ τῆς παρασκευῆς. Ὡς βασική ἐπίσης ὁρμή μπορεῖ νὰ ἐννοηθῇ ἡ ὁρμή πρὸ ὁρμῆς τῆς ἐπιβολῆς· καὶ ἔχει σαφῶς χρονικὴ ἐννοια ἡ πρόθεση π ρ ὸ στοὺς ἄλλους ὀρισμούς. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ ἀντίληψη τοῦ Joseph γιὰ τὴν πρόθεση πρὸ στὰ σχετικὰ ρήματα, ὅπως τὸ *propone*: «θέτω κάτι πρὸ τοῦ ἑαυτοῦ μου»¹⁰⁸, προφανῶς ὡς ὑποχρέωση. Προσωπική, αὐθεντική ἐκλογή φαίνεται νὰ ἐκφράζεται μὲ τὸ προαιρέσει σὲ ἀντιδιαστολή μὲ

106. Γιὰ μιὰ διαφορετικὴ ἀλλὰ ὄχι ἀσυμβίβαστη ἐρμηνεία τῶν προκειμένων βλ. Rist, *Stoic Philosophy* 232. Ὅτι ἡ προαίρεση ὡς θετικὴ ἐλευθερία ἀντιτίθεται στὸ τυχαῖο βλ. *Μεταφ.* 1075 a 19-23.

107. Ὁ.π. 60, ἡ *choix préliminaire*, ὁ.π. 61.

108. Ὁ.π. 178.

τὸ φύσει στὸ ὑποτιθέμενο γράμμα τοῦ Ζήνωνος στὸν Ἀντίγονο (Διογ. Λαέρτιος 7, 8) ποὺ ἀπηχεῖ τὰ ἀριστοτελικά *Πολιτικά* 1252 a 28.

Ἡ προαίρεση δὲν ἐντάσσεται στὴν πραξιακὴ διαδικασία, ὅπως τουλάχιστον μᾶς παραδίδεται ἀπὸ τὸν Σενέκα¹⁰⁹, ὅπου ἡ ἱεραρχία εἶναι: φαντασία, ὁρμή, συγκατάθεσις, προᾶξις (SVF III 169, πρβλ. II 988-989). Ἐχει ὥστόσο ὑποστηριχθῇ¹¹⁰ ὅτι ὁ ἀντίστοιχος τῆς ἀριστοτελικῆς προαίρεσης ὅρος στὴν ἀρχαία Στοὰ εἶναι ἡ ὁρμή (SVF III 169-171), ἡ *πρακτικὴ ὁρμή* καὶ μάλιστα ἡ *λογικὴ ὁρμή* — μὲ ἐμφανὲς τὸ γνωσιακὸ καὶ τὸ βουλευτικὸ στοιχεῖο καὶ μὲ διασυνδέσεις μὲ τὰ δόγματα τῆς οἰκειώσεως καὶ τῆς συγκαταθέσεως — ὅρος ὃχι πολὺ σπάνιος καὶ στὸν Ἀριστοτέλη¹¹¹, ποὺ ἔχει σημαντικὴ χρῆση καὶ ἀπὸ τὸν Ἐπίκτητο. Πολὺ κοντὰ ὅμως στὴν ἀριστοτελικὴ προαίρεση εἶναι καὶ ἡ στωικὴ *βούλησις* ὡς *εὐλογος ὁρεξις* (SVF III 173), δηλαδή ὡς λογικὴ ἐπιθυμία (SVF III 438), ἀντίθετη, ὡς *εὐπάθεια*, ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἐπιθυμία (SVF III 431-437), καθὼς καὶ ἡ *αἵρεσις* ὡς *βούλησις ἐξ ἀναλογισμοῦ*. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Σενέκας χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρο *voluntas* ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης τὴν προαίρεση (SVF III 517)^{111α}. Κοινὴ εἶναι καὶ ἡ προϋπόθεση τῆς ἠθικῆς ἔξης καὶ ἡ θεώρηση τῆς προαίρεσης ὡς κριτηρίου τοῦ ἠθους (HN 1139 a 31-33 καὶ 1163 a 23). Τὴν ἐννοία τῆς προαίρεσης ἔχει καὶ ἡ *voluntas* τῆς ἀναφορᾶς τοῦ Σενέκα στὸν Κλεάνθη (SVF I 576) σχετικὰ μὲ τὴν εὐεργεσία, μὲ ἀξιολογικὴ προτεραιότητα τῆς προαίρεσης στὴν τύχη, σύμφωνα μὲ τὴν ἀντιδιαστολὴ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη τοῦ *κατὰ προαίρεσιν* στὸ τυχαῖο (Φυσ. 196 b 15-20). Ὡς *voluntas* ἀποδίδει τὴν προαίρεση ἀλλὰ καὶ τὴ διάνοια καὶ ὁ Κικέρων. Κι ἔτσι ἐξηγεῖ ὁ Rist (ἀπὸ τὴν ἀμφισημία δηλαδή τῆς *voluntas*) τὴν ἐπάνοδο τοῦ Ἐπικτήτου στὴν ἀριστοτελικὴ προαίρεση^{111β}. Ἡ *λογικὴ ὁρμή* πάντως ὡς *τοῦ ἀνθρώπου λόγος προστακτικὸς αὐτῷ τοῦ ποιεῖν* (SVF III 175), ἀντίστοιχη μὲ τὴν ἀριστοτελικὴ «πρακτικὴ διάνοια» (HN 1139 a 27), στὴ διασύνδεσή της μὲ τὴ

109. Ep. 113, 18: *Omne rationale animal nihil agit, nisi primus specie alicuius rei inritatum est, deinde impetum cepit, deinde adsensio confirmavit hunc impetum. quid sit adsensio dicam, oportet me ambulare: tunc demum ambulo, cum hoc mihi dixi et adprobavi hanc opinionem meam.* Πρβλ. ὁμως SVF II 91, 115, 974, III 169, 177-79, καὶ Voelke, ὁ.π. 33 ἐπ., 50-51.

110. Βλ. κυρίως Long, *The Early Stoic Concept of Moral Choice* 78-86. Πρβλ. Voelke, ὁ.π. 25-29, 56-95. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἐλάχιστα στοιχεῖα σώζονται ἀπὸ τὸν ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντα γιὰ τὴ Στοὰ «τόπο» *Περὶ ὁρμῆς*, ἀρκετὰ ὅμως γιὰ μιὰ ἱκανοποιητικὴ ἀνασύνθεση τῆς φιλοσοφικῆς ψυχολογίας της, μὲ τὰ δεδομένα ἰδιαίτερα τοῦ Ἐπικτήτου.

111. Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν Index τῆς ἐκδόσεως Bekker, ὁ ὅρος ἐκτὸς ἀπὸ τὰ βιολογικὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅπου ἀπαντᾷ συχνά, εἶναι πολὺ συχνότερος στὰ [HM] ἀπὸ τίς λοιπές ἠθικὲς πραγματεῖες.

111α. Βλ. σημ. 99.

111β. Ὁ.π. 223 ἐπ., 228.

συγκατάθεση (SVF III 171) και στη θεώρησή της μαζί με αυτήν ως *τόπου του ἐφ' ἡμῖν* (SVF II 981), πολλές φορές λειτουργεῖ στους Στωικούς ἀναλογικά με τὴν ἀριστοτελική προαίρεση. Ἀλλὰ καὶ ἡ συγκατάθεση ὡς *ροπή τοῦ ἡγεμονικοῦ* (SVF II 988) στη λειτουργικότητά της ὡς κύρια ἔκφραση δυνατότητας ἐλευθερίας (SVF II 115, 974, 992) καὶ θεληματικῆς ἐνέργειας τοῦ ἀνθρώπου (SVF I 61) ταυτίσθηκε κάποτε με τὴν προαίρεση ἀπὸ τοὺς σχολιαστὲς τοῦ Ἀριστοτέλους (Ἀλέξανδρος Ἀφροδισιεύς, *Ἀπορίαι καὶ λύσεις* III 12: 107, 17-18 Bruns)¹¹², παράλληλα με τὴν ταύτισή της με τὴν ὁρμή (*Περὶ Εἰμαρμένης* 12: 180, 8-9 Bruns)¹¹³. Εἶναι ὅμως χαρακτηριστικό ὅτι ἡ ἀριστοτελική προαίρεση συνέπεσε στοὺς Στωικούς καὶ με τὸ *ἐφ' ἡμῖν* (Ἀλέξανδρος, ὁ.π., 183, 23)¹¹⁴. Παρὰ τὴ συγχώνευσή της ὅμως με τὴν ὁρμή, τὴ συγκατάθεση καὶ τὸ *ἐφ' ἡμῖν* καὶ τὴν ἔμμεση ἔτσι ἔνταξή της στὴν πραξιακή διαδικασία, ἐκτεταμένη χρήση αὐτούσιου τοῦ ὅρου δὲν μαρτυρεῖται στὴν ἀρχαία Στοά, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προφανῶς νόθη ἐπιστολὴ τοῦ Ζήνωνος ποὺ προανέφερα.

Πρέπει νὰ φθάσωμε στὸν Παναίτιο γιὰ νὰ βροῦμε τὸν ὅρο σὲ μιὰ «μεταβατική ἔννοια» ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη στὸν Ἐπικτήτο με τὴ διαίρεση τῶν δυνάμεων τῶν ζώων σὲ ψυχικὲς (*κατὰ προαίρεσιν, ἐφ' ἡμῖν καὶ ἐκούσιους*) φυτικὲς καὶ ζωτικὲς (Ἀπ. 86α, Van Straaten)¹¹⁵. Ὁ Μάρκος Αὐρήλιος¹¹⁶ τέλος, ποὺ σπάνια χρησιμοποιεῖ τὴ λέξη, κινεῖται κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ Ἐπικτήτου ὡς πρὸς τὸ νόημα καὶ τὴ χρήση της. Ὁ ὅρος ἔτσι εἶναι σχεδὸν ἀποκλειστικὸς στοὺς δύο φιλοσόφους μας.

4α. Στὴ σύντομη ἐπισκόπησή μου τῆς ἀριστοτελικῆς προαίρεσης με τὴν προοπτικὴ τῆς σύγκρισής της με τὴν ἐπικτήτεια δὲν θὰ πάρω ὡς ἀφετηρία τὴ θεμελιακὴ ἔννοια τοῦ ὅρου, ἀλλὰ, ἀφοῦ ἀναφερθῶ σύντομα στὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς δίνονται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη γιὰ τὸν ὅρισμό της, θὰ ἀρχίσω ἀπὸ τὴν πιὸ κοινὴ καὶ πιὸ οὐδέτερη ἠθικὰ σημασία της γιὰ νὰ καταλήξω, με τὴ σταδιακὴ «ἠθικοποίησή» της, στὸ βασικὸ νόημα τοῦ ὅρου. Ἀνάλογο σχῆμα —σύμφωνα ὅμως με τὰ δεδομένα τῶν *Διατριβῶν*— θὰ ἀκολουθήσω καὶ με τὴν ἀνάλυση τῆς προαίρεσης τοῦ Ἐπικτήτου. Ἐτσι, πι-

112. Καὶ ἔστι προαίρεσις ἡ τοιαύτη συγκατάθεσις ὁρεξίς οὕσα βουλευτική.

113. Ἡ γὰρ ἐπὶ τὸ προκριθέν ἐκ τῆς βουλῆς μετὰ ὁρέξεως ὁρμή προαίρεσις.

114. Τί παθόντες ἐν τῇ ὁρμῇ τε καὶ συγκαταθέσει τὸ ἐφ' ἡμῖν φασιν εἶναι... οὐ μὴν ταῦτόν τε τὸ ἐκούσιον καὶ τὸ ἐφ' ἡμῖν. Ἐκούσιον μὲν γὰρ τὸ ἐξ ἀβιάστου γινόμενον συγκαταθέσεως, ἐφ' ἡμῖν δὲ τὸ γινόμενον μετὰ τῆς κατὰ λόγον καὶ κρίσιν συγκαταθέσεως.

115. Κατὰ τὸν Νεμέσιο (*Nat. hom.* 26) ὁ Παναίτιος θεωροῦσε ἀπὸ τίς δυνάμεις τῶν ζώων ψυχικὰς μὲν τὰς κατὰ προαίρεσιν, φυσικὰς δὲ καὶ ζωτικὰς τὰς ἀπροαιρέτους. Ἡ ἀριστοτελικὴ ἐπίδραση εἶναι προφανής. Βλ. Pohlenz ὁ.π. 332.

116. *Πρὸς ἑαυτὸν* 8, 56: 11, 36: 12, 33. Βλ. Rist, ὁ.π. 232.

στεύω, θὰ γίνουν φανερὲς οἱ κοινὲς ἀποχρώσεις τοῦ ὅρου καὶ ἡ κοινὴ τους ὑποδομὴ ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴν πρωταρχικὴ σημασία του. Ἡ συστηματικὴ ἔκθεση τοῦ Ἀριστοτέλους γιὰ τὴν προαίρεση στὰ HN Γ 4-7 καὶ HE B 10-11 συνδέεται ὀργανικὰ μὲ τὸ ὅλο ἠθικὸ ἐπιχείρημα καὶ στὶς δύο πραγματεῖες: Φυσικὸς σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἐπίτευξη τοῦ ὑψιστοῦ ἀγαθοῦ. Ὅλοι συμφωνοῦν ὅτι τὸ ὑψιστὸ ἀγαθὸ εἶναι ἡ εὐδαιμονία, ἀλλὰ διαφωνοῦν ὡς πρὸς τὸ πλήρωμά της, ἀνάγοντάς την ἄλλοι στὴν ἡδονή, ἄλλοι στὴν τιμὴ καὶ τὸν πλοῦτο καὶ ἄλλοι στὴν ἀρετὴ (ἠθικὴ ἢ πολιτικὴ ἀρετὴ καὶ «θεωρία» ἢ «φρόνηση»)¹¹⁷. Ἀπὸ τὸ «ἔργο τοῦ ἀνθρώπου» καθορίζεται ἡ εὐδαιμονία ὡς «ψυχῆς ἐνέργεια κατ' ἀρετὴν τελείαν». Πρωταρχικὸς ἔτσι εἶναι ὁ ρόλος τῆς Ἀρετῆς καὶ τῶν ἀρετῶν, ποὺ διακρίνονται σὲ ἠθικὲς καὶ διανοητικὲς. Τὴν ἠθικὴ τὴν ἐνδιαφέρει κυρίως ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ γενικὰ καθὼς καὶ οἱ ἐπὶ μέρους ἠθικὲς ἀρετὲς καὶ ἀπὸ τὶς διανοητικὲς ἡ φρόνηση, ὡς ἀρετὴ τῆς πρακτικῆς διάνοιας, παρ' ὅλο ποὺ ὑψιστὸ ἀγαθὸ γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ἡ «θεωρία». Γιατὶ σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι νὰ μάθῃ τί εἶναι τὸ ἀγαθὸ ἀλλὰ νὰ γίνῃ ἀγαθός¹¹⁸. Ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ ὡς ἀρετὴ τοῦ «ἀλόγου τῆς ψυχῆς» ἔχει νὰ κάνῃ μὲ πάθη καὶ πράξεις. Γιατὶ μὲ τὶς πράξεις ἀποκτᾷ ὁ ἄνθρωπος τὴν ἠθικὴ ἔξῃ καὶ γίνεται ἐνάρετος. Συστατικὲς τῆς ἀρετῆς εἶναι ὅμως οἱ ἐκ οὐσιεῖς πράξεις, ποὺ ἔχουν ἀρχὴ τους τὸν ἄνθρωπο ποὺ πράττει ἀνεμπόδιστα γνωρίζοντας τὰ καθέκαστα (HN 1110 a 15-17), καὶ κυρίως οἱ κατὰ προαίρεσιν, ποὺ ἀποτελοῦν κριτήριό τοῦ ἠθους καὶ προϋποθέτουν γνῶση καὶ υἰοθέτηση ἀρχῶν (HN 1110 b 30 ἐπ.). Οἱ κατὰ προαίρεσιν πράξεις διακρίνονται ἀπὸ αὐτὲς ποὺ πράττονται κατὰ τὴ «βούληση», τὴν «ἐπιθυμία», τὸ «θυμὸ», τὴ «δόξα», καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς «ἀπλῶς ἐκούσιες», γιατί κυρίως προϋποθέτουν προηγούμενη προβούλευση καὶ εἶναι πραγματοποιήσιμες. Μὲ τὴ θεώρηση τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς ὡς ἑξέως προαιρετικῆς (HN 1106 b 36 - 1107 a 2) ἡ διερεύνηση σὲ βάθος τῆς προαίρεσης εἶναι ἐπιτακτικὴ. Καὶ στὰ πλαίσια τῆς πραξιολογίας καὶ τῆς σχέσης εὐδαιμονίας-ἀρετῆς, κατὰ τὸ σχῆμα σκοπὸς-μέσα εἶναι κατανοητὴ ἡ διασύνδεσή της στὰ συμφραζόμενα αὐτὰ μὲ «τὰ πρὸς τὸ τέλος». Ἀξίζει ὅμως νὰ σημειωθῇ ὅτι ἐνῶ

117. Τὸ «ὑψιστὸ ἀγαθὸ» στὸν Ἀριστοτέλη ἔχει ἀντικείμενο ἡ ἀνακοίνωσή μου στὸ Πανελλήνιο Συνέδριο τῆς Παντείου Σχολῆς «Ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ἡ πολιτικὴ ἐπιστήμη», Νοέμβριος 1978, μὲ θέμα *Ἀνθρώπινο καὶ πολιτικὸ ἀγαθὸ στὸν Ἀριστοτέλη* μὲ βάση τὰ *Ἠθικά* καὶ τὰ *Πολιτικά*. Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ «φρόνησις» τοῦ Α τουλάχιστον βιβλίου τῶν HE εἶναι περίπου συνώνυμη μὲ τὴ σοφία τοῦ Κ τῶν HN, καὶ σ' αὐτὴν ἀνάγεται ἡ «φρόνησις» στὸ Η τῶν *Πολιτικῶν*.

118. Βλ. HN 1095 a 5: *Τὸ τέλος ἐστὶν οὐ γνῶσις ἀλλὰ πράξις*. Πρβλ. 1096 b 34-35, 1143 b 18 ἐπ. καὶ ἰδίως 1103 b 26: *Ἐπεὶ οὖν ἡ παρούσα πραγματεία οὐ θεωρίας ἐνεκά ἐστιν, ὥσπερ αἱ ἄλλαι (οὐ γὰρ ἴν' εἰδῶμεν τί ἐστὶν ἡ ἀρετὴ σκεπτόμεθα, ἀλλ' ἵνα ἀγαθοὶ γενώμεθα, ἐπεὶ οὐδὲν ἂν ἦν ὄφελος αὐτῆς) ἀναγκαῖον ἐστὶ σκέψασθαι τὰ περὶ τὰς πράξεις πῶς πρακτέον αὐτάς*.

ἄγνοια τοῦ οὗ ἔνεκα συνιστᾶ ἀκούσιο, δὲν συγχωρεῖται ἢ καθόλου ἄγνοια, ἢ ἄγνοια τοῦ ἃ δεῖ πράττειν, ποὺ ἀνήκει στὴν προαίρεση¹¹⁹.

Ὁρισμὸς τῆς προαίρεσης δίνεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη στὶς ἠθικὲς πραγματεῖες τόσο σὲ πραξιολογικὰ συμφραζόμενα ὅσο καὶ στὰ προκαταρκτικὰ τῶν διανοητικῶν ἀρετῶν σὲ ἀναφορὰ μὲ «τὰ πρὸς τὸ τέλος» στὴν πρώτη περίπτωση ἀλλὰ καὶ μὲ «τὸ τέλος» τὸ ἴδιο στὸ Ζ βιβλίο. Ἡ προαίρεση ὀρίζεται ὡς βουλευτικὴ ὄρεξις τῶν ἐφ' ἡμῖν (HN 1111 b 4 ἐπ.) καὶ ὡς ὀρεκτικὸς νοῦς ἢ ὄρεξις διανοητικὴ (1139 b 5) μὲ παραλλαγὲς δηλωτικὲς τῆς πραξιακῆς δυνατότητας στὰ HE 1226 b 18, ἀκόμη καὶ τῆς δυνατότητας ἀπραξίας στὰ [HM] 1189 a 32 - 1189 b 6 καὶ ἄλλοι. Τὸ «βουλευτικόν» ἐξ ἄλλου στὰ HE ὀρίζεται ὡς τὸ θεωρητικὸν αἰτίας τινός (1226 b 15) μὲ σαφῆ τεολογικὴ προοπτικὴ. «Κοινὸ διανοίας καὶ ὀρέξεως» θεωρεῖται ἡ προαίρεση στὸ *Περὶ ζώων κινήσεως* 700 b 15 καὶ «μικτὸ ἀπὸ ὄρεξη καὶ δόξα» στὰ HE 1227 a 3, ὅπου καὶ ἐξηγεῖται ἐτυμολογικὰ ἀνάλογα μὲ τὰ HN 1112 a 17, ἐνῶ ὡς «αἵρεσις τοῦ βελτίονος» ἐμφανίζεται ἡ προαίρεση στὰ [HM] 1190 a 15 ἐπ. Στὰ HN 1139 a 31, ὅπως εἶπα, ἡ προαίρεση θεωρεῖται κυρίως ὡς κινοῦν αἴτιο καὶ ἀναφέρεται, ἰδιαίτερα στὴ συστηματικὴ τῆς θεώρησης (1111 b 4), στὰ πρὸς τὸ τέλος σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴ βούληση. Στὰ HE ὥστόσο παράλληλα μὲ τὴν ἀναφορὰ τῆς στὰ μέσα εἶναι ἀποκαλυπτικὴ καὶ τοῦ σκοποῦ καὶ τοῦτο ἐνισχύεται στὰ [HM] μὲ τὴ συχνὴ χρῆση τοῦ ρήματος *προτίθεσθαι*. Καὶ στὶς τρεῖς πραγματεῖες πάντως ἡ προαίρεση, ἀντίθετα μὲ τὴ «βούληση», ἀσκεῖται μέσα στὴν περιοχὴ τοῦ ἐφικτοῦ, ὅπου ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει ἀπλῶς τὴ δυνατότητα νὰ προβῇ σὲ ἐναλλακτικὲς πράξεις, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπιλέξῃ μεταξὺ πράξης καὶ ἀπραξίας. Ἐχει ὁ ἄνθρωπος προαίρεση-δυνατότητα ἐκλογῆς γιὰ ὅσα πράγματα εἶναι στὴν ἐξουσία του, γιὰ ὅσα μπορεῖ νὰ πραγματοποιῇ τὴν αὐτονομία καὶ τὴν ἀνεξαρτησία του ἀπὸ τὴ βία, τὴν ἄγνοια καὶ τὴν ἀνάγκη. Καὶ στὶς τρεῖς πραγματεῖες ἐπίσης ἡ προαίρεση στὴν τεχνικὴ τῆς ἐννοια ἀντιδιαστέλλεται ἀπὸ τὸ ἐκούσιο, τὴν ὄρεξη, τὸ θυμὸ, τὴ βούληση, τὴ διάνοια, τὴ δόξα, ἀκριβῶς ὅμως γιὰτὶ ἀπὸ κάποια ἄποψη στὴν κοινὴ τῆς ἐννοια εἶναι κοντὰ σ' αὐτά. Γιατὶ ἡ προαίρεση προϋποθέτει τὸ ἐκούσιο, ἔχει συστατικὸ στοιχεῖο τῆς τὴν ὄρεξη, εἶναι ὑπάλλληλη ἐννοια τῆς βούλησης¹²⁰ καὶ ἀκολουθεῖ ἢ ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὴ διάνοια. Τὸ βίαιον καὶ τὸ ἀναγκαῖον ἐξ ἄλλου ἀντιβαίνουν ὄχι μόνο στὸ ἐκούσιον ἀλλὰ καὶ στὸ ἐκ προαιρέσεως (*Μεταφ.* 1015 a 33). Καὶ δὲν προϋπο-

119. HN 1110 b 26-31.

120. Ἀλλὰ βλ. Ἀσπάσιος, ὁ.π. 68, 29 ἐπ.: [*Ἡ βούλησις*] μέρος ἐστὶ τῆς προαιρέσεως ὅταν γὰρ ὁ νοῦς βουλευσάμενος συναινέσῃ καὶ ἔλθῃ, ἢ βούλησις, ὄρεξις οὕσα, συνεξορμᾷ αὐτῷ, καὶ μὴν συνήθως εἰώθαμεν χρῆσθαι τῷ βούλεσθαι καὶ τῷ προαιρεῖσθαι ὡς ταῦτόν σημαίνουντι. Πρβλ. HE 1223 b 5, Hardie, ὁ.π. 163, Ross, ὁ.π. 199.

τίθεται μόνο σ' αὐτὴν ἢ *διάνοια*, ὁ πρακτικὸς λόγος, ἀλλὰ εἶναι καὶ συστατικὸ στοιχεῖο τῆς παράλληλα μὲ τὴν *ἠθικὴν ἔξιν* (HN 1139 a 33-34).

Προϋποθέτοντας λοιπὸν κάποια ἤδη σχηματισμένη ἠθικὴ ἔξη, ἀποτελεῖ ἡ προαίρεση κριτήριον γιὰ τὸ χαρακτῆρα τοῦ πράττοντος (1111 b 6). Ὡς ἠθικὴ κατηγορία ἔχει νὰ κάνῃ μὲ τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰ κακά, τὴν ἐπιδίωξη ἢ τὴν ἀποφυγὴ τους, μ' ἓνα λόγο μὲ τὴν ὀρθὴ συμπεριφορὰ (*οὗ δεῖ*) ὅσο τουλάχιστον εἶναι στὴν ἐξουσία τοῦ πράττοντος. Ἀποτελεῖ ἔτσι ἔκφραση τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς καὶ τῆς πραξιακῆς ἐλευθερίας. Γιὰ τοῦτο ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ λέγεται *ἔξις προαιρετικὴ* (HN 1106 b 36). Καὶ παρ' ὅλο πὺν ἡ ἔκφραση ἔχει πολλαπλὰ ἀποδοθῇ, καὶ ὄχι πάντοτε ἀνάλογα μὲ τὴν *ἔξιν πρακτικὴν*, *βουλευτικὴν*, *ἀποδεικτικὴν* καὶ *ποιητικὴν*, πιστεύω πὺν πολὺ λίγο ἔχει παρθῇ ὑπ' ὄψη ἢ ἐρμηνεία πὺν ὁ Ἀριστοτέλης δίνει στὰ HE καὶ πὺν [συνηγορεῖ γιὰ τὴν ἠθικὰ προθεσιακὴ καὶ τελεολογικὴ τῆς θεώρησης (1230 a 27 ἐπ.)]¹²¹.

Ἡ προαίρεση, λοιπὸν, σύνθεσις ἀπὸ ὀρεκτικὸ καὶ διανοητικὸ στοιχεῖο, παρουσιάζεται στὴ συστηματικὴ τῆς ἔκθεσις στὰ βιβλία Γ καὶ Ζ τῶν HN ὡς αὐτόνομη δυνατότητα προθεσιακῆς ἐκλογῆς, ἢ ὡς βασικὴ, ἀποκαλυπτικὴ τῆς ἠθικῆς εὐθύνης¹²² ἀπόφασις, πὺν ἀφορᾷ συνήθως τὰ μέσα γιὰ τὴν ἐπίτευξη ἑνὸς ἠθικοῦ κυρίως σκοποῦ ἢ τὰ συστατικὰ στοιχεῖα του, ἀλλὰ καὶ τὸ σκοπὸ τὸν ἴδιο. Χωρὶς νὰ συγκρούεται μὲ τὴν τεχνικὴ αὐτὴ ἔννοια, ὅπως ἤδη παρατήρησα, ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ σὲ ἄλλα χωρία τῶν ἠθικῶν πραγματειῶν ὅπως λ.χ. συχνότερα στὸ E καὶ H βιβλίον τῶν HN ἀλλὰ καὶ στὰ λοιπὰ ἔργα μὲ λιγότερο τεχνικὴ ἢ μὲ εὐρύτερη σημασία, ἔτσι πὺν νὰ εἶναι δυνατόν ἢ ἀκόμα καὶ νὰ ἐπιβάλλεται νὰ ἀποδοθῇ ποικιλότροπα κατὰ τὰ συμφραζόμενα, μὲ ἔμφασις κάθε φορὰ σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ συστατικὰ στοιχεῖα του, ἢ μὲ ἀνάλογες συγγενικὲς ἐκφράσεις. Μποροῦμε ἔτσι νὰ διακρίνωμε τίς πιὸ κάτω ἐννοιακὲς ἀποχρώσεις του σὲ μιὰ ἀντιπροσωπευτικὴ ἂν καὶ ὄχι ἐξαντλητικὴ ἐπισκόπησις τῆς χρήσεως του ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ κοινότερο καὶ περισσότερο οὐδέτερο ἠθικὰ νόημά του.

Τὴν προαίρεση ὡς ἀντικείμενο ἔρευνας, *σχέδιο*, προοπτικὴ, ἀπλὴ πρόθεσις συναντᾷμε στὰ HN 1102 a 13 καὶ 1179 a 35 (στὰ *Πολιτικά* στὸ ρηματικὸ τύπο τῆς) καὶ σὲ ἄλλα χωρία. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια χρησιμοποιεῖ κάποτε ὁ Ἀριστοτέλης καὶ τὸν ὅρο *πρόθεσις* σὲ ἐξωθητικὰ συμφραζόμενα.

121. Ἀλλ' ἐπειδὴ πᾶσα *ἔξις προαιρετικὴ* (τοῦτο δὲ πὺν λέγομεν εἴρηται πρότερον, ὅτι ἐνεκά τινος πάντα αἰρεῖσθαι ποιεῖ καὶ τοῦτο αἰτία τὸ οὗ ἐνεκα, τὸ καλόν)... Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἀπὸ τίς πιὸ περιέργες ἀποδόσεις τοῦ ὀρισμοῦ τῆς ἀρετῆς (HN 1106 b 36) σὲ συνάρτησις μὲ τὸ ἐπίθετο «προαιρετικὴ» εἶναι τοῦ J. Randall Jr., *Aristotle*, New York - London 1960, 267: "habitus of using foresight".

122. Τὴν προαίρεση ἀπὸ τὴν ἄποψη κυρίως τῆς ἠθικῆς εὐθύνης ἀντιμετωπίζει εὐκαιριακὰ καὶ ὁ G. E. Lloyd, *Aristotle. The Growth and Structure of his Thought*, Cambridge 1968, 227.

Ἡ προαίρεση δὲν θεωρεῖται μόνο κινητήρια ἀρχὴ τῆς πράξης (HN 1139 b 5), ἠθικὴ ἀρχὴ (HN 1134 a 20) ἀλλὰ καὶ γενικώτερα ἀρχὴ μεταφυσικὴ - ὄντολογικὴ καὶ φυσικὴ (*κινητικὴ τῶν ἐμψύχων*). Ἡ ἔννοια αὐτὴ εἶναι συχνότερη, ὅπως εἶναι φυσικὸ, στὰ *Μεταφυσικά*, στὰ *Φυσικά*, στὸ *Περὶ ζώων κινήσεως* καὶ στὸ *Περὶ ψυχῆς*, ὅπου μιὰ μόνο φορὰ χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος (406 b 25) μὲ ὑποκατάστατο ἄλλοῦ τῇ βούλῃ. Συναριθμεῖται πράγματι στὰ *Μεταφυσικά* ἡ προαίρεση ὡς «ἀρχὴ» μαζί μὲ τὴ «φύση», τὸ «στοιχεῖο», τὴ «διάνοια», τὴν «οὐσίαν» καὶ τὸ «οὐ ἔνεκα» (1013 a 20), μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι «ἀρχὴ κινήσεως» εἶναι τὸ ἀγαθὸ καὶ τὸ καλόν¹²³. Παραδείγματα «κατὰ προαίρεσιν» κίνησης καὶ μεταβολῆς φέρνει ὁ Ἀριστοτέλης τὶς ἀρχές τῆς πόλης, τὶς δυναστείες, τὶς βασιλεῖες καὶ τὶς τέχνες (1013 a 10-14). Ὁ παραλληλισμὸς (ἀλλὰ καὶ ἡ ἀντιδιαστολὴ τῆς προαίρεσης) μὲ τὶς λοιπὲς ἀρχές, ἰδιαίτερα μὲ τὴ διάνοια καὶ τὸ «οὐ ἔνεκα», συνηγορεῖ γιὰ τὴ θεώρησή της ὡς εἶδους «βουλευτικῆς αἰτιότητος» μὲ συνιστώσες τὴν ἐλευθερίαν ἐκλογῆς καὶ ἀπόφασης καὶ τὴ σκοπιμότητα τῆς ἐνέργειας. Ἀνάλογη εἶναι ἡ θεώρηση τῆς προαίρεσης ὡς ἀρχῆς ἐκούσιας κίνησης στὰ *Μεταφυσικά* 1018 b 23-26 μὲ κριτήριον τῆς διαίρεσης τὸ κατὰ δύναμιν, ποὺ προσδιορίζεται πληρέστερα ὡς δύναμις τοῦ ποιεῖν (*Μεταφ.* 1048 a 11) καὶ μὲ ἀντιστοίχησιν τῆς προαίρεσης στὴν «κύρια» ὄρεξιν, ὅταν συνυπάρχη τὸ «δυνατὸν κατὰ λόγον» καὶ δὲν προβάλλῃ ἐξωτερικὸ ἐμπόδιον, ἀνασταλτικὸ τῆς ἐκούσιας κίνησης, ἢ τὸ «ἀναγκαῖον», μὲ τὸ ὁποῖο ἐπίσης ἀντιδιαστέλλεται τὸ «κατὰ προαίρεσιν» ὡς «ἐναντίον» (*Μεταφ.* 1015 a 33). Ἡ «κατὰ προαίρεσιν» κίνηση εἶναι λοιπὸν ἡ ἐκούσια κίνηση καὶ ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται ἐδῶ σὲ χαλαρὴ ἔννοια, ποὺ ὅμως δὲν ἀντιστρατεύεται τὴν αὐστηρὴν ἔννοια τῆς προαίρεσης τοῦ Γ βιβλίου ποὺ εἶναι ὑπάλλληλη τοῦ ἐκουσίου. Ὡς ἀρχή, σκόπιμη κίνηση καὶ τρόπος ἐλεύθερης δημιουργικότητος τῶν ὄντων θεωρεῖται ἀκόμα ἡ προαίρεση στὰ *Μεταφυσικά* σὲ σχέση μὲ τὸ συμβεβηκὸς καὶ στὰ *Φυσικά* στὰ πλαίσια τῆς συζήτησης γιὰ τὴν τύχην καὶ τὸ αὐτόματο. Οἱ σκόπιμες ἐνέργειες διακρίνονται σὲ φυσικὰ καὶ «ἀπὸ διανοίας» καὶ λέγεται ἡ προαίρεσις... οὐ χωρὶς διανοίας (*Μεταφ.* 1065 a 25-32) μὲ ἐπικρατέστερη ἄποψίν της τὴν ἔννοια τοῦ «ἐσκεμμένου», τοῦ «προβεβουλευμένου». Παρόμοια εἶναι καὶ ἡ διάκρισις τῶν τρόπων τῆς γένεσης στὰ *Φυσικά* 196 b 18 ὅπου τὰ κατὰ προαίρεσιν ὑπάγονται στὰ ἔνεκά του καὶ ἐναλλάσσονται μὲ τὰ ἀπὸ διανοίας ὡς δηλωτικὰ τῆς ἀνθρώπινης αἰτιότητος (197 a 7). Ἡ προαίρεση ὅμως δὲν συμπίπτει τελείως μὲ τὴ διάνοια (*Περὶ ζώων μορίων* 673 a 6 καὶ *Περὶ ψυχῆς* 406 b 25) καὶ δίνεται ἔμφασις στὸ βουλευτικὸ τῆς στοιχεῖο, ὅπως καὶ στὰ HN 1149 b 35. Ὡς δηλω-

123. Πρβλ. *Μεταφ.* 1020 b 23-25: Μάλιστα δὲ τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακὸν σημαίνει τὸ ποιὸν ἐπὶ τῶν ἐμψύχων καὶ τούτων μάλιστ' ἐπὶ τοῖς ἔχουσι προαίρεσιν.

τικὸς ἐκούσιας, συνειδητῆς βουλευσιακῆς ἐνέργειας χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος ἐπιρρηματικά (*ἐκ προαιρέσεως*) σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸ φύσει (*Πολιτικά* 1252 a 28) καὶ ἐναλλακτικά μὲ τὴ βούληση σὲ ἀναφορὰ μὲ τὴν προαίρεση τοῦ νομοθέτη, τοῦ μονάρχου καὶ τῆς πολιτείας (ὁ.π. 1271 a 32, 1287 b 32 καὶ 1269 b 13), παρ' ὅλο ποὺ ἡ ἔννοια τοῦ πολιτικοῦ προγράμματος (*policy*) γνωστὴ ἀπὸ τὴ ρητορικὴ γλῶσσα τῆς ἐποχῆς δὲν εἶναι ξένη στὶς χρήσεις τῆς προαίρεσης στὰ *Πολιτικά*. Ἀνάλογη εἶναι ἡ ἔννοιά της στὸ Ε βιβλίο τῶν ΗΝ.

Πρόθεσιν τῆς πράξης δηλώνει βασικὰ ἡ προαίρεση στὰ περισσότερα χωρία τῶν «πρακτικῶν» καὶ «ποιητικῶν» πραγματειῶν, ὅπως ἤδη προανέφερα, μὲ διάφορες ἀποχρώσεις (ΗΝ 1094 a 15, 1095 a 4). Ἡ ἔννοια τοῦ προθεσιακοῦ κίνητρο ἔστι φανερὴ στὴ *Ρητορικὴ* 1374 b 14, ἐνῶ κίνητρο καὶ πρόθεσις ἐπικαλύπτονται στὰ ΗΝ 1134 b 12. Μ' αὐτὸ τὸ νόημα μπορεῖ νὰ ἐννοηθῇ ἡ προαίρεση ὡς κίνητρο-κινητήρια ἀρχὴ συγκεκριμένης ἠθικῆς πράξης ([ΗΜ] 1187 b 18). Σαφὴς πρόθεσις (σκοπὸς) δηλώνεται στὰ ΗΕ 1228 a 2 καὶ στὴ *Ρητορικὴ* 1366 a 15. Ἐτσι παραλληλίζεται ἡ προαίρεση μὲ τὸ οὗ ἔνεκα (ΗΝ 1117 a 5), στὴν περίπτωση τῆς ἀνδρείας, καθὼς καὶ στὰ ΗΕ 1225 a 13, καίτοι ἡ σημασία τῆς ἐνσυνειδητῆς ἐνέργειας εἶναι ἐπίσης δόκιμη στὰ συμφραζόμενα αὐτά.

Ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς πρόθεσης εἶναι ὁμαλὴ ἡ μετάβασις στὴν ἠθικὴν πρόθεσιν¹²⁴ σὲ μιὰ «χαλαρὴ» ἔννοια τοῦ ὅρου ἀφοῦ ἡ ἔννοια τῆς ἠθικότητος, ὅπως μεταχριστιανικὰ συνεπάγεται μιὰ ἔννοια χρέους καὶ ὑποχρέωσης εἶναι κάπως ξένη στὴν ἀρχαία ἠθικὴ, στὴν ὁποία ὁ ὅρος συνδέεται κυρίως μὲ τὸ ἦθος-χαρακτῆρα¹²⁵. Ἐτσι ἡ προαίρεση τοῦ «δράστη» λέγεται μέτρον τῶν πράξεων τοῦ καὶ ἀποτελεῖ τὸ κύριο κριτήριον τοῦ ἥθους καὶ τῆς ἀρετῆς τοῦ (ΗΝ 1163 a 22). Ἡ ἠθικὴ πρόθεσις κάνει τὸν ἀλαζόνα (ΗΝ 1127 b 14) καὶ ὁ φρόνιμος καὶ ὁ δεινὸς λέγονται κατὰ τὴν προαίρεσιν (ΗΝ 1152 a 13), ὅχι ὁμως καὶ ὁ ἀκρατής (ΗΝ 1152 a 17)¹²⁶.

Ἡ μετάπτωση ἔτσι ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς ἠθικῆς πρόθεσης στὸ ἦθος,

124. Πρβλ. F 3 Ross: *Πράττειν τῶν δεόντων τι προαιρούμενος... εὐδαιμονίαν ἐν τῷ πῶς τὴν ψυχὴν διακεῖσθαι*. Ἡ ἔννοια τῆς ἠθικῆς πρόθεσης εἶναι ἡ ἐπικρατέστερη στὰ [ΗΜ] 1189 a 13-15: *προαιρούμεθα τόδε ἀντὶ τοῦδε, οἷον τὸ βέλτιον ἀντὶ τοῦ χείρονος*. Πρβλ. 1190 a 33: *τῆς ἀρετῆς ἅρα παντελῶς τοῦτ' ἔστιν, τὸ καλὸν προθέσθαι*.

125. Βλ. Nowell-Smith, ὁ.π. 13. Πρβλ. MacIntyre, ὁ.π. 57, 67. Ἡ ἠθικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους μεταξὺ ἄλλων ἔχει χαρακτηρηθῇ ὡς «ἠθικὴ ρόλων» καὶ «χαρακτήρων» σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴν καντιανή. Γιά μιὰ σωστὴ ἐκτίμηση τῆς ἀριστοτελικῆς ἠθικῆς βλ. Α. Μπαγιόνα, *Μαθήματα ἠθικῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλη*, Θεσσαλονίκη, 1-21.

126. *Καὶ ἐκὼν μὲν (τρόπον γάρ τινα εἰδὼς καὶ ὃ ποιεῖ καὶ οὗ ἔνεκα) πονηρὸς δ' οὗ ἢ γὰρ προαίρεσις ἐπιεικής*.

δηλαδή στο χαρακτήρα, είναι φυσική. Ἡ προαίρεση ἀποκαλύπτει τὸ ἦθος (*Ρητ.* 1417 a 17)¹²⁷. Μὲ αὐτὸ τὸ πνεῦμα μιᾶ ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ τὸ ἦθος τῶν λόγων (*Ρητ.* 1395 b 14). Καὶ δὲν προδίδει ἡ προαίρεση ἀπλῶς τὸ ἦθος· εἶναι τὸ ἦθος ([*Οἰκ.*] 1345 b 9), δηλαδή ἡ ἴδια ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ. Ἀνάλογη δηλαδή μὲ τὴν ἠθικὴ ποιότητα τῆς προαίρεσης εἶναι ἡ ποιότητα τοῦ ἡθους (*Περὶ ποιητικῆς* 1454 a 17)¹²⁸.

Ἡ περίπτωση τοῦ ἀκρατοῦς, ποὺ ἡ κακία του ὀφείλεται στὸ πάθος καὶ τὴ σφοδρότητα τῆς ἐπιθυμίας καὶ ὅχι σὲ «λόγους ἀρχῆς», σὲ μιὰ συνεπῆ δηλαδή πεποίθηση, κλίση καὶ ἠθικὴ δεοντολογία, ὅπως συμβαίνει μὲ τὸν ἀκόλαστο, συνηγορεῖ γιὰ τὴ θεώρηση τῆς προαίρεσης-βασικῆς ἐκλογῆς ὡς συνισταμένης τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν καὶ ἠθικῶν πεποιθήσεων τοῦ ἀνθρώπου, ὡς τὸ ὑπολαμβάνειν ὀρθῶς (HN 1145 b 21), ἀνάλογης μὲ τὶς «ὀρθές ὑπολήψεις», τὸ δόγμα τοῦ Ἐπικτήτου. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια δὲν εἶναι ἡ κρίση ποὺ ἐκφράζεται στὴν προαίρεση συμπέρασμα μόνο πρακτικοῦ συλλογισμοῦ ποὺ ἀφορᾷ τὸ ἐδῶ καὶ τὸ τώρα, ἀλλὰ καὶ μείζων προκειμένη του¹²⁹. Ἡ «ἀρχὴ τῆς προαίρεσης» ἀντιδιαστέλλει τὸν ἀκρατῆ ἀπὸ τὸν ἀκόλαστο (HN 1134 a 20). Εἶναι ὁ ἀκρατὴς ἠθικὰ καλύτερος, ἀντίθετα ἀπὸ τὴ σοφιστικὴ ἄποψη (HN 1146 a 30), γιὰτὶ δὲν πράττει ἀπὸ πεποίθηση, σύμφωνα δηλαδή μὲ τὴν «ἀρχὴν» τῆς ἀκολασίας, προαιρούμενος, ὅπως ὁ ἀκόλαστος (HN 1150 a 20), γιὰ τὸν ὁποῖο τὸ κυνήγι τῆς ἡδονῆς εἶναι λόγος ἀρχῆς, τὸ «δέον» του (HN 1146 b 22). Ἀδίκος καὶ μοχθηρὸς χαρακτηρίζεται κά-

127. "Ἐν μὲν δὴ τὸ προαίρεσιν δηλοῦν [sc. ἦθος], ποιὸν δὲ τὸ ἦθος τῷ ποιᾶν ταύτην· ἡ δὲ προαίρεσις ποιὰ τῷ τέλει, διὰ τοῦτο οὐκ ἔχουσιν οἱ μαθηματικοὶ λόγοι ἦθη ὅτι οὐδὲ προαίρεσιν· τὸ γὰρ οὗ ἔνεκα οὐκ ἔχουσιν.

128. "Ἐξεῖ δὲ ἦθος μὲν, ἐὰν ὥσπερ ἐλέχθη ποιῇ φανεράν ὁ λόγος ἢ ἡ πράξις προαίρεσιν τινα, φαῦλον μὲν ἐὰν φαῦλην, χρηστὸν δ' ἐὰν χρηστήν. Πρβλ. Στοβαῖος, *Ἐκλογαὶ* II 38: Ζήνων: ἦθος ἐστὶ πηγὴ βίου ἀφ' ἧς αἱ κατὰ μέρος πράξεις ρέουσι. Βλ. ἀκόμα Ἀλέξ. Ἀφροδ., δ.π. 175, 12 καὶ Anscombe, *Thought and Action in Aristotle* 60-61.

129. Βλ. Thomas Aquinas, *Summa Theologica* II, I, XIII 3: "Choice results from the decision or judgment which is, as it were, the conclusion of a practical syllogism. . . . the end stands in the position of a principle, not of a conclusion, as the Philosopher says (*Φυσ.* 200 a 20)". Μετάφρ. *Britannica, Great Books*, 1952, τ. 19, 674. Πρβλ. Μιχελάκης, δ.π. 45 γιὰ τὴ «μείζονα καθόλου» καὶ Allan, *The Practical Syllogism* στὸν τόμο, *Autour d'Aristote*, Recueil d'études de philosophie ancienne et médiévale offert à Mr. A. Mansion, Louvain 1955, 325. Βλ. ἀκόμη, Kenny, *The Practical Syllogism and Incontinence*, "Phronesis" II (1966) 162 καὶ H.-N. Castaneda, *Morality and the Logic of Action*, PhR 73 (1961). Γιὰ τὸν πρακτικὸ συλλογισμό, ὅπου ἡ προαίρεση λειτουργεῖ στὸ συμπέρασμα βλ. *Περὶ ζώων κινήσεως* 701 a 11: ἐνταῦθα δ' ἐκ τῶν δύο προτάσεων τὸ συμπέρασμα γίνεται ἢ πράξις. . . . τὸ ἰμάτιον ποιητέον πράξις ἐστὶ. . . . ὅτι μὲν οὖν ἡ πράξις τὸ συμπέρασμα φανερόν, αἱ δὲ προτάσεις αἱ ποιητικαὶ διὰ δύο εἰδῶν γίνονται, διὰ τε τοῦ ἀγαθοῦ καὶ διὰ τοῦ δυνατοῦ. Τὸ χωρίο περιλαμβάνει καὶ ἄλλα παραδείγματα. Γιὰ τὸ ὅλο θέμα βλ. ἀκόμη R. D. Milo, *Aristotle on Practical Knowledge and Weakness of Will*, The Hague-Paris 1966, 44-63.

ποιος, ὅταν πράττει τὸ κακὸ ἐκ προαιρέσεως¹³⁰, καὶ δίκαιος δὲν εἶναι ὁποῖος γενικῶς δικαιοπραγεῖ, ἀλλὰ ὁ πρακτικὸς κατὰ προαίρεσιν τοῦ δικαίου (HN 1134 a 2). Ἡ ἀδικία καὶ ἡ δικαιοσύνη δὲν εἶναι ἀπλῶς «ἐκούσια», ἀλλὰ ἐκ προαιρέσεως (1136 a 1-5). Ὅπως οἱ ἀρετές, ἔτσι καὶ οἱ «κακίες» δηλώνουν τὴν προαίρεση, τὸ σκοπὸ τοῦ πράττοντος, ὃχι γυμνῇ τὴν ἐνέργειά του (Pητ. 1374 a 11)¹³¹. Ἡ βασικὴ θεμελιακὴ, ἐκλογὴ, ἡ προθεσιακὴ ἀπόφαση, γίνεται ἐδῶ σταθερὴ ἔξη, ἡ θ ι κ ῆ ἀ ρ χ ῆ καὶ π ε π ο ί θ η σ η, ἔστω καὶ σὲ ἀρνητικὴ ἔννοια. Ἐτσι δὲν εἶναι μοχθηρία ἡ ἀκρασία, ποὺ εἶναι «παρὰ τὴν προαίρεσιν», ἀλλὰ ἡ ἀκολασία ποὺ εἶναι «κατὰ προαίρεσιν» (1151 a 6-7)· γιατί ὁ ἀκόλαστος δὲν μετανοεῖ ἀλλὰ ἐμμένει τῇ προαιρέσει (HN 1150 b 29), καὶ γενικῶς προαιρεῖται, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν ἀκρατῆ ποὺ παρὰ τὶς ἀρχές του ἐνεργεῖ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπήρεια τοῦ πάθους του. Ὁ ἐγκρατὴς ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά εἶναι αὐτὸς ποὺ ἐμμένει στὸν ἀληθῆ λόγον καὶ στὴν ὀρθὴν προαίρεσιν (HN 1151 a 34-35). Καί, ὅπως μὲ τὶς κακὲς ἔξεις, τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὶς ἀρετές, λ.χ. μὲ τὴν «ἐπιείκεια» (HN 1137 b 35). Ἡ εὖνοια δὲν εἶναι ἀκόμα φιλία —χωρὶς τὴν προαίρεση— ἀλλὰ ἀρχὴ φιλίας (HE 1241 a 12) καὶ ὁμόνοια εἶναι ὅταν ὑπάρχη ἡ αὐτὴ προαίρεσις γιὰ τὸ «ποιός θὰ ἄρχῃ καὶ θὰ ἄρχεται» (HE 1241 a 30). Ἡ εὐχάριστη ἐνεργὸς φιλία εἶναι ἀμοιβαία προαίρεση ἀλληλογνωρίσεως καὶ ὅλως ἡ φιλία ἡ πρώτη ἀντιπροαίρεσις τῶν ἀπλῶς ἀγαθῶν καὶ ἡδέων (HE 1237 a 30 ἐπ.). Ἐτσι λέγονται οἱ ἀρετὲς προαιρέσεις τινες ἢ οὐκ ἄνευ προαιρέσεως (HN 1106 a 3). Καὶ οἱ προαιρέσεις καὶ οἱ ἀρετὲς εἶναι ἤδη σχηματισμένες ἔξεις (HN 1157 b 31) μὲ κριτήρια τὸ συγκεκριμένο δέον καὶ τὸ «καλόν»¹³².

Ἡ ἀπλὴ ἐκλογὴ γίνεται σταθερὴ προθεσιακὴ ἐκλογὴ, ψυχικὴ διάθεση καὶ ἠθικὴ ἔξη δηλωτικὴ τοῦ πνεύματος, τῆς στάσης καὶ τοῦ σ τ α θ ε ρ ο ὕ φ ρ ο ν ῆ μ α τ ο ς τοῦ πράττοντος (HN 1105 a 30-34). Καμιὰ πράξη τοῦ ἐνάρετου δὲν φαίνεται τυχαία (Pητ. 1367 b 24)¹³³. Ἡ προαίρεση, ὡς θεμελιακὴ σταθερὴ ἔξη, εἶναι δεσμευτικὴ γιὰ τὶς ἀπότοκες περιστασιακὲς ἀποφάσεις καὶ γίνεται ἠθικὴ ἀρχὴ κανονιστικὴ τῆς συμπεριφορᾶς. Τὸ ζῆν κατὰ προαίρεσιν (Πολιτ. 1280 a 34) σημαίνει πρωταρχικὰ νὰ ζῇ κανεὶς σύμ-

130. Βλ. Ἀσπάσιος, ὁ.π. 64, 6: διὰ τὴν ἐν τῇ προαιρέσει ἄγνοιαν καὶ τὴν καθόλου... μὴ περὶ ἓν τι ἐστὶ, μηδὲ περὶ μίαν πράξιν... ἀλλὰ καθόλου τὸν οὕτως ἀγνοῦντα λέγεσθαι τὰ συμφέροντα ἅπαντα... ἢ δ' ἐν τῷ ἥθει ἄγνοια μισεῖται.

131. Ἐν γὰρ τῇ προαιρέσει ἡ μοχθηρία καὶ τὸ ἀδικεῖν, τὰ δὲ τοιοῦτα τῶν ὀνομάτων προσσημαίνει τὴν προαίρεσιν, οἷον ὕβρις καὶ κλοπή· οὐ γὰρ εἰ ἐπάταξε, πάντως ὕβρισεν, ἀλλ' εἰ ἐνεκά του... Πρβλ. HE 1228 a 3.

132. Βλ. [HM] 1190 b 4: εἰ ἦν εἰδέναι τὴν ἐκάστου γνώμην, ὡς ἔχει πρὸς τὸ καλόν, καὶ ἄνευ τοῦ πράττειν σπονδαῖος ἂν ἐδόκει εἶναι.

133. Διὸ καὶ τὰ συμπτώματα καὶ τὰ ἀπὸ τύχης ὡς ἐν προαιρέσει ληπτέον· ἂν γὰρ πολλὰ καὶ ὅμοια προσφέρηται, σημεῖον ἀρετῆς εἶναι δόξει καὶ προαιρέσεως. Πρβλ. Lloyd, ὁ.π. 232.

φωνα με τις ηθικές αρχές του, κι έτσι, σύμφωνα με τη θέλησή του, ελεύθερα, δηλαδή σύμφωνα με την *ὕπαρξια κή* του *ἐκλογή*. Ἡθική πρόθεση είναι το βασικό νόημα της θεμελιακής ἐκλογής (*Μεταφ.* 1004 b 25) και γενικά όπου γίνεται λόγος για τη *σοφιστικήν προαίρεσιν* (*Σοφ. ἔλεγχοι* 172 b 11 και *Ρητ.* 1355 b 18). Ἐτσι συνδέεται ἡ προαίρεση με την ἀρετή και με τη φρόνηση (*ΗΕ* 1227 b 12 ἐπ.) ἀναφορικά με τὰ μέσα και τὸ σκοπὸ της πράξης (*ΗΝ* 1145 a 4)¹³⁴. Καὶ για τοῦτο ἡ ἠθική καταξίωση τοῦ ἀνθρώπου ἀποτιμᾶται περισσότερο ἀπὸ τὴν προαίρεση παρά ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα της πράξης (*ΗΕ* 1228 a 11), ἄποψη ποὺ ἐνδιαφέρουσα παραλλαγή της βρίσκουμε στὰ *ΗΝ* 1178 a 34 και πιὸ χαρακτηριστικὰ στὰ [*ΗΜ*] 1190 b 1 ἐπ., ὅπου τὸ βάρος στὴν προαίρεση εἶναι πιὸ ἀπροκάλυπτο. Ἡ διερώτηση στὶς δύο πρῶτες πραγματεῖες καὶ ἡ ἔξαρση της προαίρεσης στὴν τρίτη¹³⁵ προανακρούουν τὴν ἔμφαση της προαίρεσης στὸν Ἐπίκτητο. Ἡ δική του ἀντίληψη της προαίρεσης εἶναι ἡ ἀπάντηση στὸ ἀριστοτελικὸ δίλημμα: Τί τὸ κύριο, ἡ προαίρεση ἢ οἱ πράξεις; Δικαίωση για τὴν ἀπάντηση τοῦ Ἐπικτήτου ἀποτελεῖ ἡ ἐννοια της προαίρεσης τοῦ Ἀριστοτέλους ὡς πρωταρχικῆς, ὑπαρξιακῆς ἐκλογῆς βίου και σταθερῆς ἀπόφασης συγκεκριμένης συμπεριφορᾶς ποὺ συνιστᾷ φρόνημα και τρόπο ζωῆς και εἶναι φανερὴ στὰ *ΗΝ* 1095 b 20, 1172 a 25, στὰ *Τοπικά* 126 a 36, στὰ *ΗΕ* 1214 b 7-10 και στὰ *Πολιτικά* 1280 a 34, 1284 a 2, 1324 a 31 και 1325 b 25 κλπ.¹³⁶

Ἡ ἐκλογὴ ζωῆς ξεπερνᾷ τὰ ὅρια της συγκεκριμένης ἐκλογῆς μεταξὺ ἐναλλακτικῶν μέσων για τὴν ἐπίτευξη ἑνὸς σκοποῦ, ποὺ εἶναι ἡ συμβατικὴ συνήθης ἀπόδοση της ἀριστοτελικῆς προαίρεσης, γίνεται ἠθικὴ ἐπιλογὴ και προσεγγίζει στὴν προαίρεση τοῦ Ἐπικτήτου ὡς συνισταμένη της ἠθικῆς προσωπικότητας και τοῦ χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀναγωγὴ μάλιστα της προαίρεσης στὸ «ἡγούμενο» (*ΗΝ* 1113 a 6)¹³⁷ —ποὺ φαίνεται κάπως ἀντιφατικὴ με τὴ θεώρηση ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη της πρακτικῆς και ὅχι της θεωρητικῆς διάνοιας ὡς ἀρχῆς κινήσεως (*ΗΝ* 1139 a 36)— δὲν εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὴ χρῆση τοῦ ὅρου ἀπὸ τὸν Ἐπίκτητο ἐναλλακτικὰ με τὸ «ἡγεμονικό». Καὶ ἡ ἐτυμηγορία τοῦ Σταγίριτη καὶ ἡ τοιαύτη ἀρχὴ [*sc.*

134. Καὶ ὅτι οὐκ ἔσται ἡ προαίρεσις ὀρθὴ ἄνευ φρονήσεως οὐδ' ἄνευ ἀρετῆς· ἡ μὲν γὰρ τὸ τέλος, ἡ δὲ τὰ πρὸς τὸ τέλος ποιεῖ πράττειν.

135. Ἐτι πάντας ἐπαινοῦμεν καὶ ψέγομεν εἰς τὴν προαίρεσιν βλέποντες μᾶλλον ἢ εἰς τὰ ἔργα (*ΗΕ* 1228 a 11). Ἀμφισβητεῖται γὰρ πότερον κυριώτερον της ἀρετῆς ἡ προαίρεσις ἢ αἱ πράξεις (*ΗΝ* 1178 a 37). Οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι τὸν σπουδαῖον θεωροῦντες κρίνουν ἐκ τοῦ πράττειν, διὰ τὸ μὴ δυνατόν εἶναι δηλῶσαι τὴν ἐκάστου προαίρεσιν ἣν ἔχει ([*ΗΜ*] 1190 b 1). Πρβλ. Ἀσπάσιος, 67, 1: *Τὰ ἥθη μᾶλλον κρίνεται ἐκ της προαιρέσεως ἢ της πράξεως... μεγίστην βάσανον δέδωκε τοῦ ἥθους.*

136. Βλ. καὶ Couloubaritsis, ὁ.π. 34, σημ. 107 για μερικὰ ἄλλα χωρία.

137. Παύεται γὰρ ἕκαστος ζητῶν πῶς πράξει, ὅταν εἰς αὐτὸν ἀναγάγῃ τὴν ἀρχήν, καὶ αὐτοῦ εἰς τὸ ἡγούμενον· τοῦτο γὰρ τὸ προαιρούμενον.

ἡ προαίρεσις] *ἄνθρωπος* (HN 1139 b 5) προλαβαίνει τὸ κεντρικὸ θέμα τοῦ Ἐπικτήτου *ἐκεῖ εἰμι ἐγὼ ὅπου ἡ προαίρεσις*^{137a} στὶς διάφορες παραλλαγές του. Ἔτσι ποὺ ἡ προαίρεση δὲν εἶναι μόνο ἡ «ψυχὴ τῆς πράξης» καὶ γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, δηλαδὴ «ὅ,τι κάνει ὁ ἄνθρωπος», ἀλλὰ, σὲ τελευταία ἀνάλυση, καὶ ὕπαρξη, δηλαδὴ «ὅ,τι εἶναι ὁ ἄνθρωπος»¹³⁸. Ἡ θεμελιακὴ λοιπὸν ἔννοια τῆς προαίρεσης τοῦ Ἀριστοτέλους ὡς ἀποφασιστικὴ ἐπιλογὴ μετὰ σκέψη καὶ ρεαλιστικὴ ἐπίγνωση τῶν ὁρίων τῆς ἀνθρώπινης πραξιακῆς δυνατότητας — ποὺ ἀποτελεῖ τὴ συνισταμένη τῶν ἔλλογων ὀρέξεων τοῦ πράττοντος καὶ τὴν κατευθυντήρια ἀρχὴ τῶν πράξεων του ἀποκαλύπτοντας τὶς ἠθικὲς ἑξεις ποὺ ἀπαρτίζουν τὸ χαρακτήρα του — μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὡς βάση γιὰ τὴν ἀνάλογα μὲ τὰ συμφραζόμενα νοηματοδότηση τοῦ ὅρου ὡς «ἐκλογὴ μέσων» γιὰ ἓνα συγκεκριμένο (τὸν ὕψιστο) σκοπὸ — ὅταν ἡ ἔμφαση δίνεται στὴν ἀρετὴ ὡς μέσον γιὰ τὴν εὐδαιμονία — «ἀπόφαση», «θέληση», «σκοπὸς», «ἠθικὴ ἀρχή», «ἦθος», μὲ τὴν «πρόθεση» καὶ μάλιστα τὴν «ἠθικὴ πρόθεση» ἀδιάπτωτη δυναμικὴ ὑποδομὴ του. Καὶ ἐνῶ στὴν τεχνικὴ συστηματικὴ θεώρησή της ἡ προαίρεση συνδέεται μὲ τὴν πράξη — ὅσο κι ἂν σταδιακὰ ἀποσυνδέεται σὲ διαφορετικὰ συμφραζόμενα — στὴ χαλαρὴ καὶ εὐρύτερη χρῆση της δὲν ἀποτελεῖ ἀπαραίτητα στάδιο ἢ φάση τῆς πραξιακῆς διαδικασίας, ἀλλὰ ἐκφράζει τὴν ὅλη ψυχοπνευματικὴ διάθεση καὶ τὸ φρόνημα τοῦ πράττοντος, τὸ σύστημα τῶν πεποιθήσεων καὶ τῶν ἀξιῶν του, τὶς ἠθικὲς του ἀρχές, κι ἔτσι τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ χαρακτήρα του, ὅπως ἀποκρυσταλλώνεται στὴ βασικὴ ὑπαρξιακὴ ἐκλογὴ τοῦ ζωῆς σὲ ἀναφορὰ πάντως μὲ πραξιακὰ πλαίσια. Μ' αὐτὴ τὴν πλαστικότητα προσεγγίζει ἡ ἀριστοτελικὴ προαίρεση τὴν ἐπικτήτεια, πού, ἀπὸ τὴν ἴδια προκαταρκτικὴ ἔννοια τῆς θεμελιακῆς ἐκλογῆς μεταλλάσσεται σὲ πρόσβαση ἀποκαλυπτικὴ τοῦ ἠθους, τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν καὶ πεποιθήσεων, στὸ ἐλεύθερο φρόνημα καί, μ' ἓνα λόγο, στὴν ἀκέραιη προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ τοῦτο παρὰ τὶς διαφορὲς στὴ χρῆση τοῦ ὅρου καὶ στὸ ὅτι ἡ προαίρεση τοῦ Ἐπικτήτου δὲν φαίνεται νὰ ἐντάσσεται τόσο ἄμεσα στὴ συμβατικὴ πραξιακὴ διαδικασία.

4β. Ἡ λειτουργικότητα ὥστόσο τῆς ἐπικτήτειας προαίρεσης δὲν διαπιστώνεται τόσο ἀπὸ μεμονωμένα τὰ χωρία ποὺ περιέχουν τὸν ὅρο, ὅσο ἀπὸ τὸ ὅλο πνεῦμα τῶν *Διατριβῶν*, τὶς ἰσοδύναμες ἐναλλακτικὲς ἐκφράσεις της, τὶς ἔννοιες ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀντιδιαστέλλεται, τὰ ἐπίθετα ποὺ τὴν προσδιορίζουν καὶ τοὺς «τόπους» ποὺ ἀφορᾷ, καὶ ποὺ ἀποτελοῦν τὶς θεμελιακὲς ἀρθρώσεις τῆς ἠθικῆς τοῦ Ἐπικτήτου¹³⁹, ὅπου ἡ ἀναφορὰ τους στὴν πράξη

137a. II 22, 20.

138. HN 1139 b 5. Πρβλ. Couloubaritsis, ὁ.π. 48-49.

139. Γιὰ μιὰ ἐμπνευσμένη εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία τοῦ Ἐπικτήτου βλ. Κ. Δεσπο-

είναι προφανής. Έτσι, τι λέγεται για τη «λογική δύναμη» (με το στωικό λόγο θεωρητικό και πρακτικό μαζί και τη γνώση στη Στοά με τη «συγκατάθεση» ενεργητική και όχι παθητική διαδικασία)¹⁴⁰, για το «πρόσωπο», την «ὀρθή χρήση και παρακολούθηση τῶν φαντασιῶν» (πού ἀποτελοῦν ἀφετηρία τῆς πράξης) το «δόγμα» (πού εἶναι κρίση ἀλλά και ἀπόφαση) κλπ. ἰσχύουν και για τὴν προαίρεση τὴν ἴδια. Καὶ ἡ λειτουργία τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν ἀσκεῖται στοὺς τρεῖς ἀποκλειστικούς (ἀλλὰ συνεπεῖς με τὴν ἀρχαία διδασκαλία) «τόπους» τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἐπικτήτου: τὸ «συγκαταθετικό», τὸν «ὀρεκτικό» και τὸν «ὀρμητικό» (III 1, 1-3), πού συνδέονται ἄμεσα με τὴν ψυχολογία και τὴν ἠθική τῆς πράξης. Έτσι ὀρίζει ὁ Ἐπίκτητος τὰ νεῦρα τοῦ φιλοσόφου: ὀρεξιν ἀναπότευκτον, ἔκκλινιν ἀπερίπτωτον, ὀρμὴν καθήκουσαν, πρόθεσιν ἐπιμελῆ, συγκατάθεσιν ἀπρόπτωτον (II 8, 29). Καί, ὅπως ξέρομε ἀπὸ τὶς μαρτυρίες για τὴν ἀρχαία Στοά και ἀπὸ τὸν Σενέκα, ὅλες αὐτὲς οἱ καταστάσεις ἀποτελοῦν στάδια ἢ φάσεις τῆς διαδικασίας τῆς πράξης¹⁴¹. Ὄταν λοιπὸν ἡ προαίρεση ἀνάγεται στὴν «ὀρθή χρήση τῶν φαντασιῶν» ἢ στὴν «ἀπερίπτωτη συγκατάθεση», λειτουργεῖ πάντα κάτω ἀπὸ τὴν προοπτική τῆς πράξης, ἔστω και ἀρνητικά, με τὴν ἐκρίζωση τῆς ὀρεξης και τὴν ἐνδυνάμωση τῆς ἔκκλισης, ὀδηγώντας σὲ μιὰ συνειδητὴ ἐξωτερική ἀπραξία, ἀλλὰ δυναμική ἐσωτερική συνειδησιακή ἐνέργεια. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὁ Ἐπίκτητος, τονίζοντας τὴν ἀνάγκη τῆς «προβούλευσης», σὲ ἀντιδιαστολή πρὸς τὴν τυχαία, ἀσύνειδη ἀντίδραση στὰ γεγονότα, λέει: ἐπεὶ δότε μοι ἓνα, ᾧ μέλει πῶς τι ποιήσῃ, ὃς ἐπιστρέφεται οὐ τοῦ τυχεῖν τινος, ἀλλὰ τῆς ἐνεργείας τῆς αὐτοῦ... τίς βουλευόμενος αὐτῆς τῆς βουλῆς, οὐχὶ δὲ τοῦ τυχεῖν ἐκείνου περὶ οὗ βουλεύεται; (II 16, 15). Ἡ θεώρηση και τῆς «λογικῆς ἐνέργειας» ὡς πράξης, πού ἀναφέρει προφανῶς ὡς στωική ὁ Ἀσπάσιος¹⁴², συνηγορεῖ για μιὰ διεύρυνση τῆς ἐννοίας τῆς πράξης ἀπὸ τὴ Στοά, στὴν αὐτονόμησή της ἀπὸ τὰ ἐξωτερικά της ἀποτελέσματα, ἔτσι πού νὰ δικαιώνεται μιὰ δεοντολογική ἠθική με ἔμφαση στὰ κίνητρα και στὴν πράξη καθαυτή.

Ἐνῶ ὅμως στὸν Ἀριστοτέλη ἡ προαίρεση ὅπωςδήποτε συνδέεται με τὴν πράξη, ὅπως προανέφερα, εἶναι συνήθως ἀπὸ τὴν πράξη πού ἀντιδιαστέλλεται ὡς ἡ ἐσωτερική της ὄψη: Ἡ προαίρεση ἢ οἱ πράξεις, οἱ ἐνέρ-

τοπούλου, *Ἐπίκτητος, Εἰσαγωγή και ἐκλογή κειμένων*, «Ἐποχές», Μάιος 1963, 85-100, 88. Ὁ κ. Δεσποτόπουλος κατῴρθωσε στὴ σύντομη εἰσαγωγή στὸν Ἐπίκτητο νὰ δώσει ὅλο τὸ βαθιὰ ἀνθρώπινο μέγεθος τῆς σκέψης τοῦ φιλοσόφου, νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἀποφασιστική ἐπίδραση πού ἄσκησε και νὰ φωτίσῃ μοναδικὰ τὴν ἐννοια, μᾶλλον τὸ βίωμα, τῆς ἐλευθερίας τοῦ Ἐπικτήτου.

140. Βλ. Voelke, ὁ.π. 32 ἐπ.

141. SVF III 169. Πρβλ. II 91-92.

142. Βλ. σημ. 21.

γειες ἢ τὰ ἔργα εἶναι τὸ συνηθισμένο δῖλημμα τοῦ Ἀριστοτέλους¹⁴³, ἂν καὶ ὄχι ἀπαραίτητα ἢ μόνη ἀντιδιαστολή τῆς προαίρεσής του. Ἡ προαίρεσή του, σὲ σύγκριση μὲ τοῦ Ἐπικτήτου, διακρίνεται συνήθως, ὅπως εἶπα, ἀπὸ τῆς διάνοια (μὲ τὴν ὁποία στὴ μὴ τεχνικὴ ἔννοιά της μερικὰ συμπίπτει) ἀπὸ τὰ λοιπὰ ψυχικὰ «μόρια», λειτουργίες, ἢ δυνάμεις, ὅπως λ.χ. τὸ θυμὸ, τὴν ὄρεξη, τὴ βούληση καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ πάθος. Τὸ «κατὰ προαίρεσιν» ἐξ ἄλλου ἀντιδιαστέλλεται ἀπὸ τὸ «κατὰ φύσιν», ἀπὸ τὴν τύχη, τὸ αὐτόματο, τὸ βίαιο, τὸ ἀναγκαῖο κλπ. Στὸν Ἐπίκτητο ὥστόσο ἡ προαίρεση συνήθως ἀντιπαρατίθεται στὰ σωματικὰ στοιχεῖα καὶ στὰ «ἐξωτερικά», λ.χ. στὸ σῶμα ἢ τὸ «σωμάτιον» (I 1, 10), στὸ «σκευάριον» (IV 5, 12), στὸ οὐσίδιον καὶ ἀξιωματίον (II 2, 10) στὴ σάρκα ἢ στὸ «σαρκίον», στὸ κρέας, στὶς τρίχες (III 1, 40), στὸ σκέλος (I 1, 23), στὸν «τράχηλο» (I 1, 24), στὸ «κτησείδιον», στὰ «ἔξω», τὰ «ἐκτός», τὰ «ἀλλότρια»¹⁴⁴, καὶ γενικῶς στὰ «ἀπροαίρετα», τὰ ἠθικῶς ἀδιάφορα, ποὺ «ἐμποδίζουν» καὶ παραπλανοῦν τὸν ἄνθρωπο καὶ εἶναι πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς αὐτεξουσιότητάς του. Ἡ προαίρεση εἶναι λοιπὸν ἀντιπροσωπευτικὰ γιὰ τὸν Ἐπίκτητο ἡ ψυχὴ γενικὰ καὶ τὰ ἔργα τῆς ψυχῆς: κυρίως ὁ νοῦς, καὶ ὁ λόγος, τὸ *ἡγεμονικὸν* τῆς ψυχῆς. Κατὰ συνέπεια εἶναι ἡ ἐπικτήτεια προαίρεση ὁ πραγματικός, ὁ αὐθεντικὸς ἄνθρωπος, οἱ πεποιθήσεις καὶ οἱ ἀρχές του, στὰ ὁποῖα ὁμως, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἀνάγεται, ὅπως εἶδαμε, καὶ ἡ ἀριστοτελική.

Ἐνῶ ἀκόμα στὸν Ἀριστοτέλη ἡ προαίρεση χαρακτηρίζεται συνήθως ὡς «ὀρθή», «σπουδαία» ἢ «φαύλη», «ἐπιεικής» ἢ «χρηστή»¹⁴⁵, βρίσκουμε στὸν Ἐπίκτητο πλῆθος κατηγορημάτων δηλωτικῶν κυρίως τῆς ἐλευθερίας της. Ἡ προαίρεση εἶναι πράγματι καὶ σ' αὐτὸν «ὀρθή», ἀλλὰ εἶναι κυρίως «οἷα δεῖ», «σύμφωνος τῇ φύσει», «ἴση», «ἀκώλυτος», «ἀκατανάγκαστος», «ἀνίκητος», «ἀδούλωτος», «ἀνυπότακτος», «ὕψηλή», «πιστή», «αἰδήμων», «ἀπαθής», «ἀναφαίρετος», «ἐλευθέρα»¹⁴⁶. Γιατὶ ἤδη τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας ἔχει τεθῇ ἀπερίφραστα μὲ τὸν Ἐπίκουρο καὶ τὴν ἀρχαία Στοὰ στὴν ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος¹⁴⁷ καὶ ἡ προαίρεση μαζὶ μὲ τὴ συγκατάθεση συνιστοῦν τὸ στωικὸ *ἐφ' ἡμῖν*¹⁴⁸. Ἡ στωικὴ ἐλευθερία βέβαια «πλατωνικά» οὐκ... ἐκπληρώσει τῶν ἐπιθυμουμένων... παρασκευάζεται, ἀλλὰ ἀνασκευῇ τῆς ἐπιθυμίας (IV 1, 175). Ἡ ἀριστοτελικὴ ὁμως προαίρεση, ὅπως ἔχω δείξει ἄλλοῦ¹⁴⁹, λειτουργεῖ ὡς θετικὴ κυρίως ἐλευθερία παράλλη-

143. Βλ. σημ. 135.

144. Βλ. *Διατριβαὶ* I 1, 10· 23· 24, II 2, 10, III 1, 40: 5, 12 κλπ.

145. HN 1145 a 4, 1139 a 25, 1152 a 17, *Ρητ.* 1454 a 18 κλπ.

146. I 4, 18: 17, 21: 29, I: 30, 4, II 1, 6, III 5, 7: 26, 24 κλπ.

147. Τουλάχιστον κατὰ τὴν P. Huby, βλ. σημ. 23.

148. Βλ. Voelke, ὁ.π. 35-36 γιὰ τὸ πόσο ἡ συγκατάθεση δεσμεύεται ἀπὸ τὴ φαντασία ἢ εἶναι ἐλεύθερη.

149. Στὴν ἀνακοίνωσή μου στὸ Παγκόσμιο Ἀριστοτελικὸ Συνέδριο. Βλ. σημ. 22.

λα με τὸ ἐκούσιο (τὴν ἀρνητικὴ πλευρά της) καὶ τοῦτο συνηγορεῖ γιὰ τὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε ἀρκετὰ σαφῆ ἐπίγνωση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος.

Ὅπως ἐπίσης ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ τὶς ἐκφράσεις «κατὰ διάνοιαν», «κατὰ λόγον», «κατὰ τὸν λογισμόν», «κατὰ τὴν βούλησιν» κλπ. ἐναλλακτικὰ γιὰ τὴν προαίρεση σὲ μὴ τεχνικὴ ἔννοια, ἔτσι καὶ στὸν Ἐπικτητο ἡ προαίρεση εἶναι σχεδὸν ἰσοδύναμη με ἀνάλογες συγγενικὲς ἔννοιες, ὅπως λ.χ. με τὴ «συγκατάθεση» (I 17, 21-22), με τὸ «δόγμα» (I 17, 26), με τὶς «δεοντολογικὲς ἢ ἀξιολογικὲς κρίσεις», με τὴν «ὀρθὴ χρῆση τῶν φαντασιῶν», με τοὺς «χαρακτῆρες τῆς διανοίας», τὰ «ἀνθρωπικὰ» (IV 5, 16)· καὶ εὐρύτερα ἀποτελεῖ τὸν «τόπο τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ» (II 10, 21-30), τὸ Ἐγὼ (II 22, 19-20), τὸ ἔργο τοῦ ἀνθρώπου (IV 5, 33-34), τὴν περιοχὴ τῆς ἐξουσίας του (IV 12, 7-9) —πὺ περιλαμβάνει τὴν «ὑπόληψη», τὴ «θέληση», τὴν «ὀρμὴ» καὶ τὴν «ἐκκλισι»— καὶ ἀνάγεται στὸ «πρόσωπο», τὴν ἠθικὴ προσωπικότητα, τὸ «μέγα καὶ ἐξαίρετον» τοῦ ἀνθρώπου (I 2, 33). Εἶναι ἡ προαίρεση γι' αὐτόν, τὸ μόνο ἀγαθό, τὸ ἀσφαλέστερο κριτήριον ἀλήθειας (I 17, 20-23), τὸ σύνολο καὶ ἡ ἀκρόπολη τῶν δογμάτων (IV 1, 86), τὸ «ἴδιον μέρος τοῦ θεοῦ» (I 17, 27)¹⁵⁰.

Παρουσιάζεται ἔτσι ἡ στωικὴ προαίρεση πολὺ εὐρύτερη ἀπὸ τὴν ἀριστοτελική, στὴν πραγματικότητα ὅμως τὶς περισσότερες φορές ἐκφράζει ἓνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς τριαδικῆς ἀριστοτελικῆς —κυρίως τὸ «ἐφ' ἡμῖν»— με ἔμφαση ἄλλοτε στὸ βουλευτικὸ καὶ ἄλλοτε στὸ νοησιαρχικὸ στοιχεῖο, ὅπως καὶ στὸν Ἀριστοτέλη παρὰ τὴ σύνθετη φύση της. Γιατὶ ἡ θεμελιακὴ ἔννοια τῆς πρωταρχικῆς προθεσιακῆς ἐκλογῆς (πὺ εἶδαμε στὸν Ἀριστοτέλη καὶ παρακολουθήσαμε τὶς μεταλλαγές της ἀπὸ ἀπλὴ ἐκλογὴ μέσων σὲ ἐκφραση ἠθικῶν ἀρχῶν καὶ πεποιθήσεων καὶ ἐνδειξη ἔτσι τοῦ ἠθικοῦ χαρακτῆρα) ὑπόκειται καὶ στὴν ἐπικτήτεια καὶ παραλλάσσει πὺ ποικιλότροπα, ἀλλὰ με ἀποχρώσεις πὺ συμπίπτουν μερικὲς φορές καὶ στοὺς δύο φιλοσόφους, παρὰ τὴ διαφορὰ τοῦ κλίματος καὶ τὴν καθολικώτερη κάλυψη τῆς ἔννοιας τῆς εὐδαιμονίας ἀπὸ τὴν ἀρετὴ στὴ Στοά¹⁵¹, με τὴν ἠθικὴ —ἂν καὶ ὄχι «ἀξιακὴ»— ὑποτίμηση τῶν «ἀδιαφόρων»¹⁵² καὶ με τὸ δόγμα τῆς αὐτάρκειας τοῦ «σοφοῦ», ἀντίστοιχου με τὸν ἀριστοτελικὸ «σπουδαῖο»¹⁵³.

150. Πρβλ. *Διατριβαί* I 2, 33, 17, 21· 23, II 10, 1: 13, 2: 22, 19-20, III 23, 5, IV 1, 24· 86: 5, 12: 12, 7.

151. Βλ. Long, *Aristotle's Legacy...*, 74-75.

152. Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς ἀξίας, πὺ με τὴ Στοά εἰσάγεται στὴ γλῶσσα τῆς ἠθικῆς στὴν περιοχὴ τῶν κατὰ φύσιν βλ. SVF III 124-126.

153. Γιὰ τὸν φρόνιμο ἢ τὸν σπουδαῖο ὡς κριτήριον τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς στὸν Ἀριστοτέλη βλ. Μιχελάκης, ὁ.π. 35-36. Γιὰ τὸν στωικὸ σοφὸ ὡς γνώμονα τῆς ἠθικῆς βλ. Long, *Hellenistic Philosophy*, 205 ἐπ. Τὸ δόγμα τοῦ θεωρεῖ ὁ Long «ἐπιτομὴ τοῦ ἰδεαλισμοῦ». Πρβλ. W. J. Oates, *Aristotle and the Problem of Value*, Princeton 1913, 284-287.

Ἡ προαίρεση τοῦ Ἐπικτήτου, ὅπως προανέφερα, παραστατικώτερα ὑποδηλώνει στὶς διάφορες χρήσεις της ἓνα κάθε φορά ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς ἀριστοτελικῆς καὶ ἰδιαίτερα ὅ,τι εἶναι πραγματικὰ στὴν ἐξουσία μας, ὅ,τι ἀναφαίρετα μᾶς ἀνήκει. Ἡ ἀριστοτελικὴ *διανοητικὴ ὁρεξις τῶν ἐφ' ἡμῖν* γίνεται ἔτσι στὸν Ἐπίκτητο ἀπλῶς *ἐφ' ἡμῖν*¹⁵⁴. Δὲν ἐκφράζει ὁμῶς μόνο ἡ προαίρεση καθ' αὐτὴν τὸ πλήρωμα τῆς αὐτονομίας τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ ἡ ἴδια δυνατότητα ὑπονοεῖται καὶ στὶς λοιπὲς ἐναλλακτικὲς τῆς ἐκφράσεις. Γιὰ μιὰ σωστὴ ἐπισκόπηση αὐτῆς τῆς λειτουργικότητάς της θὰ χρειαζόταν πολὺ πληρέστερη ἀνάλυση ἀπ' ὅ,τι ἐπιτρέπει ὁ χῶρος. Ἀντιπροσωπευτικά, πρὶν τελειώσω μὲ μιὰ σύννοψη τῶν κυριωτέρων ἀποχρώσεων τοῦ ὅρου στὸν Ἐπίκτητο, θὰ περιορισθῶ σὲ μιὰ σύντομη ἀνάλυση τοῦ πρώτου βιβλίου τῶν *Διατριβῶν* καὶ εἰδικώτερα τῆς πρώτης *Διατριβῆς*, πὺ θεωρῶ χαρακτηριστικὰ γιὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἐπικτήτειας προαίρεσης:

Ἀπ' ἀρχῆς λέγεται πὺ στὴν ἐξουσία μας μᾶς ἔχει δοθῇ ἀπὸ τὸ Θεὸ μόνο *ἡ δύναμις ἡ λογικὴ* (I 1, 4) πὺ ἀναπτύσσεται ὡς *χρηστικὴ δύναμις ταῖς φαντασίαις* καὶ περαιτέρω ὡς «δύναμις ὁρμητικὴ καὶ ἀφορμητικὴ, ὁρεκτικὴ καὶ ἐκκλιτικὴ» (I 1, 12). Ἡ ἐκκλισὴ ἀπ' ὅ,τι δὲν εἶναι στὴν ἐξουσία μας μᾶς ἐξασφαλίζει τουλάχιστον τὴν «ἀπάθεια» καὶ τὴν «εὐροία τοῦ βίου» πὺ ἀποτελεῖ τὴ στωικὴ εὐδαιμονία (I 4, 1-4). Ὁ *προκόπτων* εἶναι αὐτὸς πὺ ἀπελευθερώθηκε ἀπὸ τὴν ὁρεξὴ καὶ προσπαθεῖ νὰ μὴν περιπέσῃ σὲ ὅσα ξεπερνοῦν τὰ ὅριά του (I 4, 2). Τὸ σῶμα, ἡ περιουσία, ἡ οἰκογένεια —τὰ ἀριστοτελικά *χορηγήματα*, συστατικὰ τῆς εὐδαιμονίας ὡς ἐνέργειας τῆς ἠθικο-πολιτικῆς ἀρετῆς— δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ δὲν ἀξίζουν σύντονη ἐπιμέλεια γιὰ τὴ θεραπείά τους, ἂν θέλῃ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἐσωτερικὴ του ἐλευθερία. Πρέπει νὰ περιορίζεται νὰ κάνῃ ἀπλῶς χρῆση τους σύμφωνα μὲ τὴ φύση, δηλαδὴ κατὰ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ. Αὐτὸ πὺ ἔχει σημασία εἶναι νὰ ἐξετάσῃ τί τοῦ πρέπει, τί τοῦ ἀνήκει καὶ τί τοῦ ἐπιτρέπεται (I 1, 21)¹⁵⁵. Πραγματικὰ δικό του, ἀναπαλλοτρίωτο ἀπὸ τὰ ἐξωτερικά, εἶναι ἡ *προαίρεσις*, ἡ δύναμη δηλαδὴ ἡ «ὁρμητικὴ καὶ ἀφορμητικὴ, ἡ ὁρεκτικὴ καὶ ἐκκλιτικὴ», ἡ δυνατότητα νὰ διαλέξῃ τὴν ἐσωτερικὴ του στάση, τὴν πράξιν ἢ τὴν ἀπραξία τοῦ ἀπέναντι στὰ γεγονότα, κάνοντας ὀρθὴ χρῆση τῶν *φαντασιῶν* πὺ ρυθμίζουν τὶς ἐνέργειές του καὶ συνιστοῦν

154. Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι εὐρύτερη προβληματικὴ τοῦ «ἐφ' ἡμῖν» ἀπ' ὅ,τι στὶς λοιπὲς πραγματεῖες συναντᾶμε στὰ [HM] 1187 a 16 ἐπ. Πρβλ. HE 1225 a 25: *τοῦτο* [sc. τὸ ἐφ' αὐτῷ] *ἐστὶν ὁ ἡ αὐτοῦ φύσις οἷά τε φέρειν*. Βλ. ἀκόμα, Ἀλέξ. Ἀφροδ., *Περὶ ψυχῆς* 171, 16· 28: *παρὰ τὰς ἀναιτίους προαιρέσεις*.

155. Πρβλ. σὲ ἄλλα συμφραζόμενα τὴν ἐπιγραμματικὴν τελευταία φράση τῶν *Πολιτικῶν* τοῦ Ἀριστοτέλους πὺ πρέπει νὰ ἄσκησε ἀρκετὴ ἐπίδραση στὴ Στοιὰ τοῦ Παναιτίου: *δῆλον οὖν ὅτι τούτους ὅρους τρεῖς ποιητέον εἰς τὴν παιδείαν, τό τε μέσον καὶ τὸ δυνατὸν καὶ τὸ πρόπον*.

τὸ ἔργον του (I 1, 31). Προαίρεση ἀγαθὴ εἶναι νὰ ἔχη κανεῖς περὶ τῶν ὑλῶν δόγματα ὀρθὰ (I 29, 3)¹⁵⁶. Ἀποφασιστικὸς παράγοντας ἐξ ἄλλου γιὰ τὴ διάκριση τοῦ ἀλόγου καὶ τοῦ εὐλόγου, ποὺ ἔχει πρωταρχικὴ σημασία γιὰ τὴν ἀνθρώπινη «εὐροια», εἶναι τὸ κριτήριον ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὸ χαρακτῆρα, ἀπὸ τὸ κατὰ τὸ πρόσωπον (I 2, 8) ἀπὸ τὸ ἴδιον πρόσωπον (I 2, 14)¹⁵⁷. Καὶ διακριτικὸ τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὰ ζῶα εἶναι ὁ λόγος καὶ ἡ γνώμη (I 3, 3) μὲ τὰ ὅποια δὲν χρησιμοποιοεῖ ἀπλῶς ἀλλὰ καὶ παρακολουθεῖ καὶ διακρίνει τις «φαντασίες» ἀνάλογα μὲ τὴ φύση καὶ τὴν «κατασκευὴ» του (I 6, 12-15). Αἰτία ὅποιασδήποτε πράξης εἶναι οἱ ὑπολήψεις καὶ τὰ δόγματα, οἱ κρίσεις καὶ οἱ ἀποφάσεις (I 11, 33). Ὅλα αὐτὰ δὲν ἀποτελοῦν παρὰ ἐκπτώξεις τῆς προαίρεσής του. Γιατὶ ἡ «μεγάλῃ μαντεία» γιὰ τὸν ἄνθρωπο εἶναι ὅτι ἔχει «προαίρεση» ἐκ φύσεως «ἀκώλυτη» καὶ «ἀκατανάγκαστη» (I 17, 21), ποὺ τὴν ἀσκεῖ στοὺς τρεῖς θεμελιακοὺς «πρακτικοὺς» τόπους τῆς στωικῆς καὶ ἰδιαίτερα τῆς ἐπικτήτειας ἠθικῆς φιλοσοφίας. Μόνο ἡ προαίρεση μπορεῖ νὰ νικήσῃ τὴν προαίρεση, ὅπως καὶ ἡ ὁρμὴ τὴν ὁρμὴ καὶ ἡ ὄρεξις τὴν ὄρεξις καὶ ἡ ἐκκλισίη τὴν ἐκκλισίη. Ἡ ὑπαρξιακὴ προσωπικὴ ἐκλογὴ, καρπὸς κρίσεως καὶ τάσεως, εἶναι ὁ ἀποφασιστικὸς παράγοντας πράξης καὶ στάσεως. Τὸ κίνητρο τῆς ὁρμῆς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τὸ αἶσθημα ὅτι κάτι τὸν συμφέρει (I 18, 2)¹⁵⁸. Εἶναι ἀδύνατον ὁμῶς ἄλλο νὰ κρίνῃ κανεῖς συμφέρον καὶ ἄλλο νὰ ἐπιθυμῇ, ἄλλο νὰ θεωρῇ καθῆκον του καὶ σὲ ἄλλο νὰ φέρεται. Ἡ προαίρεση εἶναι ἡ γνώμη ἡ «διακριτικὴ» τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν κακῶν. Ἡ στοιχειώδης αὐτογνωσία δείχνει ὅτι καμιά ἀπὸ τις κτήσεις μας, ὅπως καὶ τὰ σωματικά, δὲν μᾶς ἀνήκουν: μόνο ἡ προαίρεση (I 18, 17). Ἔτσι, αὐτὸ ποὺ δίνεται στὸν ἄνθρωπο εἶναι νὰ ὀρέγεται κατὰ φύσιν καὶ κατὰ φύσιν νὰ χρησιμοποιῇ τὴν πρόθεσιν, τὴν ἐπιβολὴν καὶ τὴν συγκατάθεσιν, ἐναλλακτικὰς ἔννοιες γιὰ τὴν προαίρεσή του. Ἡ ἀληθινὴ παιδεία ἐγκεῖται στὴν ἐφαρμογὴ τῶν φυσικῶν προλήψεων¹⁵⁹ στὰ ἐπὶ μέρους, στὴν πρωταρχικὴ δηλαδὴ σωματικὴ διαίρεση: *Τί οὖν ἔστι τὸ παιδεύεσθαι; μανθάνειν τὰς φυσικὰς προλήψεις ἐφαρμόζειν ταῖς ἐπὶ μέρους οὐσίαις καταλλήλως τῇ φύσει καὶ λοιπὸν διελεῖν ὅτι τῶν ὄντων τὰ μὲν ἔστιν ἐφ' ἡμῖν, τὰ δὲ οὐκ ἐφ' ἡμῖν· ἐφ' ἡμῖν μὲν προαίρεσις καὶ πάντα τὰ προαιρετικὰ ἔργα, οὐκ ἐφ' ἡμῖν δὲ τὸ σῶμα,*

156. Ὁ Voelke, ὁ.π. 131 μιλά σχετικὰ γιὰ ἠθικὴ νοησιарχία τοῦ Ἐπικτήτου, ἐνῶ ὁ Δεσποτόπουλος, *Ἐπικτήτος* 88, καὶ ἄλλοι τονίζουν τὸ βουλευσιарχικὸ χαρακτῆρα τῆς ἠθικῆς του.

157. Ἡ ἔννοια τοῦ «προσώπου» ἀνάμεσα στοὺς Στωικοὺς τονίσθηκε ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν Παναίτιο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ *De officiis* τοῦ Κικέρωνος.

158. Μὲ τὴ λέξη σὲ ἠθικά κι ὄχι ὠφελιμιστικὰ συμφραζόμενα, ἐφ' ὅσον τὸ συμφέρον ταυτίζεται μὲ τὸ ἀγαθόν, βλ. Κλεάνθης SVF I 558 καὶ γενικὰ III 310.

159. Γιὰ τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν ἀφετηρία τῶν «προλήψεων», βλ. τὸ βιβλίο μου *The Stoic Arguments* 211-213 σὲ ἀναφορὰ μὲ τις ἀπόψεις τοῦ Bonhöffer.

τὰ μέρη τοῦ σώματος, κτήσεις, γονεῖς, ἀδελφοί, τέκνα, πατρίς, ἀπλῶς οἱ κοινωνοί· ποῦ οὖν θῶμεν τὸ ἀγαθόν; ποία οὐσία αὐτὸ ἐφαρμόσομεν; τῇ ἐφ' ἡμῖν; . . (I 22, 9-12). Ἡ συνείδηση τῆς διαίρεσης αὐτῆς εἶναι ἀποφασιστική γιὰ τὸν Ἐπίκτητο καὶ τοὺς μαθητές του (IV 6, 25). Ἡ ἀπάντηση στὴ διλημματική ἐρώτηση εἶναι κατηγορηματική. Σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ἡ ἐλευθερία ἐκλογῆς πράξης δὲν ἦταν πιά τόσο αὐτονόητη ἦταν φυσικὸ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς φιλοσοφικῆς ἔννοιας τῆς προαίρεσης, ὅπως καθιερώθηκε ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, νὰ ἐξαρθῇ τὸ «ἐφ' ἡμῖν», ὡς δυνατότητα τουλάχιστον αὐτόνομης στάσης ἀπέναντι στὰ ἀδήριτα γεγονότα.¹⁶⁰

Πράγματι, τὸ κυριώτερο νόημα τῆς ἐπικτήτειας προαίρεσης, ἡ συχνότερη δηλαδή ἐννοιολογικὴ ἀπόχρωση τῆς προαίρεσης ὡς ὑπαρξιακῆς ἐκλογῆς, εἶναι ἡ ἐλευθερία ἐκλογῆς στάσης ἀπέναντι στὰ «ἀπροαίρετα», ἔτσι ποὺ ἡ προαίρεση νὰ εἶναι μιὰ ἄλλη λέξη γιὰ τὸ «αὐτεξούσιο», ὅρο ποὺ ἐπίσης χρησιμοποιοῖ ὁ Ἐπίκτητος¹⁶¹. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἐνῶ δὲν μᾶς δίνει τυπικὸ ὅρισμὸ τῆς προαίρεσης, φαίνεται νὰ τὴν ἀποκαλῇ οὐσίαν . . . ἐφ' ἡμῖν (I 22, 11), ὡς τόπον τοῦ ἀγαθοῦ σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸ σῶμα, τὰ μέρη του, τὶς κτήσεις καὶ τὶς προσωπικὲς σχέσεις. Τὴν πρωταρχικὴ τοῦ ἐκλογῆς ὡς ἐλευθερία δηλώνει ἡ προαίρεση στὶς ἐκφράσεις ὅπου ἐξαίρεται τὸ ἀναπαλλοτρίωτό της ἀπ' ὅλα καὶ ἀπὸ τὸ θεὸ ἀκόμα (I 1, 23¹⁶², I 18, 17, III 22, 103, I 26, 24) καὶ ἡ ὑπέρτατη ἀξία της (I 2, 33)¹⁶³. Μόνο ἡ προαίρεση εἶναι ἀδούλωτη καὶ ἀνυπότακτη (II 10, 1). Μόνο σ' αὐτὴν πρέπει ὡς ἀκατάλυτη καὶ ἀναφαίρετη νὰ ἔχη ἐμπιστοσύνη ὁ ἄνθρωπος. Γιατὶ ὅλα τ' ἄλλα τῆς εἶναι ὑποταγμένα (II 2, 1). Τὰ προαιρετικὰ εἶναι τὸ μοναδικὸ κτῆμα καὶ «αὐτεξούσιο» δῶρημα τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ Θεὸ (IV 1, 100), τὰ μόνα ἀκώλυτα συστατικὰ τῆς εὐροίας καὶ ἀπάθειάς του (IV 7, 8-9). Ἀποτελεῖ «καθολικὴ» ἀρχὴ ὅτι προαιρέσεως ἀλλοτρίας κύριος οὐδεὶς καὶ ὅτι σ' αὐτὴν ἔγκειται μόνο τὸ ἀγαθὸ καὶ τὸ κακό, δηλαδή στὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο (IV 12, 8-9)¹⁶⁴. Μόνο ἡ προαίρεση εἶναι ἐπ' ἐμοὶ (II 5, 8) — ποὺ ἀνακαλεῖ τὸ πλατωνικὸ αἰτία ἐλομένον, θεὸς ἀνάτιος (Πολ. 607 a) ἀλλὰ

160. Ποὺ ἔφθανε ὡς τὴν ἀπόφαση τῆς αὐτοκτονίας ὡς «εὐλόγου ἐξαγωγῆς». Γιὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ Ἐπικτήτου πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα βλ. τὴ μελέτη μου, *The Post-Existentialist Neo-Stoicism of J. Xenakis and the Stoic Theory of Suicide*, Athens 1979.

161. II 2, 3, IV 1, 56: δοκεῖ δέ σοι ἡ ἐλευθερία αὐτεξουσίον τι εἶναι καὶ αὐτόνομον; 68: πότερον οὖν οὐδὲν ἔχεις αὐτεξουσίον . . . μή τις δύναται σε ποιεῖσθαι συγκαταθέσθαι τῷ ψευδεῖ;

162. Ἀναφέρω χαρακτηριστικά: Τὴν προαίρεσιν οὐδ' ὁ Ζεὺς νικῆσαι δύναται . . . ληστής προαιρέσεως οὐ γίνεται . . . τῷ πιστῷ, τῷ ἀκωλύτῳ, τῷ ἀναφαιρέτῳ, τοῦτ' ἐστὶν τῇ προαιρέσει τῇ σαντοῦ.

163. Μόνον σκέψαι πόσον πωλεῖς τὴν σαντοῦ προαίρεσιν. Πρβλ. IV 1, 52 ὅπου ἡ ἐλευθερία λέγεται τὸ μέγιστον ἀγαθόν.

164. Ἐγὼ αὐτὸς ἐμαντοῦ κατὰ ταῦτα ἐξουσίαν ἔχω μόνος.

καὶ τὸ ἀριστοτελικὸ καὶ ἡ τοιαύτη ἀρχὴ [sc. ἡ προαίρεσις] ἄνθρωπος (HN 1139 b 5). Τίποτα λοιπὸν δὲν «ἐμποδίζει» τὸν ἄνθρωπο οὐσιαστικά (*Ἐγχειρίδιον* 9)¹⁶⁵ ἀφοῦ τὰ ἀπροαίρετα εἶναι οὐδὲν πρὸς αὐτὸν καὶ ἠθικῶς ἀδιάφορα (I 29, 47). Ἐλεύθερος εἶναι ὁ ἄνθρωπος ποὺ πράττει σύμφωνα μὲ τὸ νόμο τῆς ἐλευθερίας, σύμφωνα μὲ τὴν προαίρεση-θέλησή του (I 12, 9-10)¹⁶⁶. Τὸ ἀριστοτελικὸ ἐκούσιο μαζί μὲ τὴν προαίρεση γίνεται στὸν Ἐπίκτητο ἐλευθερία τῆς θέλησης, ὡς ἠθικὸς αὐτοκαθορισμός.

Αὐτονομία τοῦ πνεύματος, ἀνεξαρτησία ἀπὸ ὅτιδήποτε ἐπηρεάζει ἠθικὰ τὴν ψυχὴ, τὶς κρίσεις καὶ τὶς ἀποφάσεις της, αὐτοκαθοριζόμενη ἠθικὴ θέληση, ποὺ ἔχει κάνει τὴ βασικὴ ἐπιλογὴ της γιὰ ποιά πράγματα ἐμπίπτουν στὴ δικαιοδοσία της καὶ ποιά δὲν τὴν ἀφοροῦν —κυρίως τὰ δεύτερα, γιατί ἡ ἐκκλισὴ εἶναι ἰσχυρότερη ἀπὸ τὴν ὀρεξὴ (IV 4, 18)— εἶναι ἡ προαίρεση τοῦ Ἐπικτήτου στὴν ἀναφορὰ της σὲ ὅσα ἐξωτερικὰ ἔρχονται νὰ τὴν καταλύσουν (IV 4, 23). Γιατί ἡ εὖροια, ἡ στωικὴ εὐδαιμονία, οὐδὲν οὕτως ἔχει ὡς τὸ διηνεκὲς καὶ ἀνεμπόδιστον (IV 4, 5). Ἡ ἐλευθερία ποὺ ἐκφράζει ἡ προαίρεση εἶναι ἡ ἐλευθερία τῆς θέλησης τοῦ σοφοῦ, τῆς λογικῆς του ὀρεξης, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὶς τυφλὲς ἐπιθυμίες τοῦ φαύλου. Εἶναι ἔτσι ἡ προαίρεση στὰ σχετικὰ συμφραζόμενα ἢ αὐτονομημένη βούληση, ἀνάλογη μὲ τὴν ἀγαθὴ θέληση τοῦ Κάντ, μὲ παρόμοια πολλὲς φορὲς ἀπαξίωση τῶν δουλωτικῶν κλίσεων (IV 4, 33)¹⁶⁷.

Στὰ συμφραζόμενα αὐτὰ ἡ προαίρεση βασικὰ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴ θέληση (I 17, 21: 12, 9 καὶ III 5, 7) σὲ ἠθικὴ ἔννοια, γιατί ἡ θέληση κυρίως νοεῖται ἐλεύθερη καὶ ἀκατανάγκαστη. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη λέγεται ρητὰ ὅτι ἡ προαίρεση εἶναι ἡ θέληση ποὺ ἀφορᾷ τὰ ἐφ' ἡμῖν καὶ μὲ αὐτὴ τὴ βάση ἀντιδιαστέλλεται ἀπὸ τὴν οὐτοπικὴ βούληση. Μόνο ποὺ στὸν Ἐπίκτητο ἡ προαίρεση ἔχει ἀπορροφήσει καὶ τὸ ἀριστοτελικὸ ἐκούσιο.

Θέληση, ἡ θικὴ θέληση ἀλλὰ καὶ γενικώτερα ἠθικο-πνευματικὴ προσωπικότητα, ἠθικὸς χαρακτήρας καὶ πνευματικὸ Ἐγώ, εἶναι φανερά στὸν ἀφορισμὸ γιὰ τὸ ποῦ ἔγκειται ἡ προκοπὴ (I 4, 18)¹⁶⁸ καὶ στὴν ἀντιδιαστολὴ τῆς προαίρεσης ἀπὸ ὅλα «τὰ ἄλλα» (II 15, 1). Ἡ προαίρεση εἶναι ἡ μόνη «σταθερά», ἡ οὐσιώδης συνιστώσα τῆς πράξης ὡς ἔκφραση ἠθικῆς πρόθεσης. Ἡ κατὰ φύσιν κατάστασις τῆς προαίρεσης ἐξασφαλίζει τὴν

165. Νόσος σώματός ἐστιν ἐμπόδιον, προαιρέσεως δ' οὐ, εἴ μὴ αὐτὴ θέλῃ.

166. Ἐλεύθερος γάρ ἐστιν, ὃ γίνεται πάντα κατὰ προαίρεσιν καὶ ὃν οὐδεὶς δύναται κωλύσαι. Πρβλ. IV 1, 1 ἐλεύθερός ἐστιν ὁ ζῶν ὡς βούλεται.

167. Ὅρεξιν ἀραί σε δεῖ παντελῶς, τὴν ἐκκλινῆς ἐπὶ μόνα τρέψαι τὰ προαιρετικά... ὅπου γὰρ ἂν κλίνῃς, ἐδούλευσας.

168. Εἴ τις ὑμῶν ἀποστὰς τῶν ἐκτὸς ἐπὶ τὴν προαίρεσιν ἐπέστραπται τὴν αὐτοῦ, ταύτην ἐξεργάσασθαι καὶ ἐκπονεῖν, ὥστε σύμφωνον ἀποτελέσαι τῇ φύσει, ὑψηλὴν ἀκώλυτον ἀνεμπόδιστον πιστὴν αἰδήμονα.

εὐδαιμονία, πού, ἀπὸ ἄλλη ἄποψη, ἀνάγεται στὸ *κατὰ φύσιν ζῆν* γιὰ τὴ Στοά (II 2, 1-4, III 4, 9, E 4, 13). Περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία τῆς πράξης προέχει ἡ τήρηση καθαρῆς τῆς προαίρεσης. Ἡ *ἡθικὴ πρόθεσις* ἐξασφαλίζει τὸ «πρέπον» εἶδος τῆς ψυχικῆς κατάστασης, τὴ συγκεκριμένη ποιότητα τοῦ χαρακτῆρα, τὸ ἄκαμπτο φρόνημα, τὸ χρηστὸ ἦθος, καὶ ἔτσι τὴν οὐσία τοῦ ἀνθρώπινου ἀγαθοῦ (I 8, 16)¹⁶⁹. Τὰ ἐκτὸς δὲν εἶναι παρὰ *ὕλαι τῇ προαιρέσει, περὶ ἧς ἀναστρεφόμενη τεύξεται τοῦ ἰδίου ἀγαθοῦ ἢ κακοῦ*. Οὐσία τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι *προαίρεσις ποιά, τοῦ κακοῦ προαίρεσις ποιά* (I 29, 1-2). Εἶναι ἀκόμα ἡ προαίρεση ἡ συνισταμένη τῶν «δογμάτων γιὰ τὰ ἐκτὸς» καὶ ἀνάλογα ἀγαθὴ ἢ φαύλη (III 2, 13). Ἀπόσταγμα κρίσεων καὶ ἀποφάσεων εἶναι ἡ ὑψιστὴ καὶ ἀποφασιστικὴ ἀξιολογικὴ καὶ δεοντολογικὴ *κρίσις*, ἰσοδύναμη μὲ «τὸ δόγμα» (I 17, 27, E 5)¹⁷⁰ καὶ «τὴ δύναμη τῇ χρηστικῇ τῶν φαντασιῶν» (II 23, 6-7), δηλαδή τὴ «λογικὴ δύναμη» (I 1, 4-6), ὅπως ἤδη προανέφερα.

Εἶναι ἡ προαίρεση καὶ στὸ «συγκαταθετικὸ τόπο» αὐτόνομο κριτήριον ἀλήθειας, ἀνάλογο μὲ τὴ θέση τῆς καὶ στὸν «ὀρεκτικὸ» καὶ τὸν «ὀρμητικὸ» (I 17, 20-25). Μ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα συμβουλεύει ὁ Ἐπίκτητος: *κόσμει σου τὴν προαίρεσιν, ἔξαιρε τὰ φαῦλα δόγματα* (III 1, 42-43). Γιατὶ ὁ ἄνθρωπος ἐπιτυγχάνει τὸ ἀγαθὸ μόνο ὅταν τὸ τοποθετήσῃ στὴν «ὀρθὴ προαίρεση» (II 1, 4-6, II 16, 1-2, καὶ III 2, 13). Ἡ προαίρεση ἔτσι ὡς θεμελιακὴ ἐκλογή εἶναι ἡ ἀποφασιστικὴ κρίσις (I 17, 26)¹⁷¹.

Ἡ ἀντιδιαστολὴ ἐξ ἄλλου τῆς προαίρεσης ἀπὸ τὰ σωματικὰ καὶ «τὰ ἐκτὸς» τὴν ἀνάγει καθολικώτερα στὸν *ψυχικὸ παράγοντα*. Καὶ ἡ ψυχὴ γιὰ τοὺς στωικούς, παρὰ τὰ πολλὰ μέρη τῆς, εἶναι ἐνιαία ἀρχὴ θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ· εἶναι *λόγος, ἡγεμονικόν*, μὲ τὰ πάθη διεστραμμένες κρίσεις του. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια ἡ πλατωνικὴ ψυχὴ στὴν ὁποία ἀνάγεται ὁ ἄνθρωπος εἶναι γιὰ τὸν Ἐπίκτητο κυρίως προαίρεση. Τὸν ἀφορισμὸ τοῦ Κλεάνθη *ἄνθρωπον ἐκάλει μόνον τὴν ψυχὴν* (SVF I 539) ὁ Ἐπίκτητος τὸν συγκεκριμενοποιεῖ: *τίς εἶ; τὸ πρῶτον ἄνθρωπος, τοῦτο δ' ἔστιν οὐδὲ ἔχων κυριώτερον προαιρέσεως* (II 10, 1). Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι «κρέας ἢ τρίχες» ἀλλὰ προαίρεση (III 1, 40). Δὲν εἶναι «σκεῦάριον» ἀλλὰ προαίρεση (IV 5, 12). Δὲν βρίσκεται ὁ ἄνθρωπος πουθενὰ ἄλλοῦ παρὰ ἐκεῖ μόνο ὅπου τὸν φέρνει ἡ προαίρεσή του (II 22, 20). Κυριώτερο μέλημα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἐπιμέλεια τῆς προαίρεσης (III 5, 7) καὶ ἡ ἐπανόρθωσή της (III 5, 2), ἡ διατήρησή της «ἴση» σ' ὅλες τὶς περιστάσεις (II 6, 25). Γιατὶ ἡ προαίρεση

169. *Ἄν μου πυνθάνη τί ἐστὶν ἀγαθὸν τῷ ἀνθρώπῳ, οὐκ ἔχω σοι ἄλλο εἰπεῖν ἢ ὅτι ποιά προαίρεσις.*

170. *Ταράσσει τοὺς ἀνθρώπους οὐ τὰ πράγματα, ἀλλὰ τὰ περὶ τῶν πραγμάτων δόγματα.*

171. *Τὸ σὸν δόγμα σὲ ἠνάγκασε, τοῦτ' ἔστι προαίρεσιν προαίρεσις.*

είναι δώρημα θεῖο, τὸ θεϊκὸ στοιχεῖο στὸν ἄνθρωπο (I 17, 27), ἡ αὐτοσύσταση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἐλευθερίας του ἀπὸ τὸ θεὸ (IV 12, 12)¹⁷², γιὰ νὰ μὴν παραπλανιέται ἀπὸ σοφίσματα καὶ «ἀμφισημίες». Ἀνάγεται ἡ προαίρεση στὴν ὀρθὴ χρῆση τοῦ «λόγου» σὲ εὐρύτερα πραξιακὰ συμφραζόμενα. Ἀλλὰ καὶ ἐξατομικεύει τὸν ἄνθρωπο, τὸν κάνει «π ρ ὁ σ ω π ο». Μ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα μιᾶ ὁ Ἐπίκτητος γιὰ κοινὴν καὶ ἰδίαν ἀναφορὰν τοῦ ἀνθρώπου ἀνάλογα μὲ τὸ ἐπιτήδευμα καὶ τὴν προαίρεσιν ἐκάστων (III 23, 5). Εἶναι στὰ συμφραζόμενα αὐτὰ ἡ προαίρεση ἡ ὑ π α ρ ξ ι α κ ῆ ἑ κ λ ο γ ῆ τ ο ὦ ἄ ν θ ρ ὡ π ο υ, ἡ αὐθεντικὴ του ὄντοῦ.

Ἔτσι ἡ προαίρεση τοῦ Ἐπικτήτου, πρωταρχικὴ ἀπόφαση στάσης ζωῆς, εἶναι ἀπόσταγμα ἀλλὰ καὶ πηγὴ ἐλευθερίας (τοῦ ἀριστοτελικοῦ «ἐφ' ἡμῖν») ἔκφραση μύχιας θέλησης καὶ μάλιστα ἠθικῆς, συνισταμένη τῆς ψυχῆς ὡς σύστημα «δογμάτων» (κρίσεων καὶ ἀποφάσεων) καὶ θεμελιακὴ συνιστώσα τῆς «ἀνθρωπότητας» τοῦ ἀνθρώπου, ἄκαμπτο φρόνημα, ψυχοπνευματικὸ Ἐγὼ καὶ ἠθικὴ προσωπικότητα, ἐννοίες ποὺ δὲν εἶναι ξένες στὴν εὐρύτερη σημασία τῆς ἀριστοτελικῆς προαίρεσης. Οἱ ἀριστοτελικές της καταβολές, τὸ ὀρεκτικὸ καὶ διανοητικὸ στοιχεῖο —ποὺ δὲν ἦταν ἀπαραίτητο νὰ τονισθοῦν κάτω ἀπὸ τὸ πρίσμα τοῦ ἐνιαίου στωικοῦ λόγου— εἶναι διάφανες στὴν ὑποτυπώδη ἀνάλυση ποὺ μᾶς δίνει: «Ὅταν σοί τι προσαγγελθῇ ταρακτικόν, ἐκεῖνο ἔχε πρόχειρον, ὅτι ἀγγελία περὶ οὐδενὸς προαιρετικοῦ γίνεται. μή τι γὰρ δύναται σοί τις ἀγγεῖλαι, ὅτι κακῶς ὑπέλαβες ἢ κακῶς ὠρέχθης;» (III 18, 1). Ὡς σύνθεση «ὑπόληψης καὶ ὀρεξης» ἀντιδιαστέλλεται στὴ συνέχεια τοῦ χωρίου ἡ προαίρεση στὸ «σώματιον» καὶ τὸ «κτησείδιον».

5. Δὲν εἶναι λοιπὸν μόνο ἡ βασικὴ ἐννοια τῆς προαίρεσης ὡς ὑ π α ρ ξ ι α κ ῆ ἑ κ λ ο γ ῆ ἡ καὶ ἑ λ λ ο γ α σ τ α θ μ ι σ μ ῆ ν η ἡ ἠ θ ι κ ῆ ἡ π ρ ὀ θ ε σ η ἡ κοινὴ στὸν Ἀριστοτέλη καὶ στὸν Ἐπίκτητο, ἀλλὰ καὶ οἱ περισσότερες ἀποχρώσεις τοῦ εὐρύτερου νοήματος τοῦ ὅρου διασταυρώνονται στοὺς δυὸ φιλοσόφους παρὰ τὶς διαφορὰς τῆς ἀριστοτελικῆς καὶ τῆς στωικῆς ἠθικῆς¹⁷³. Ἡ ἔμφαση τοῦ Ἐπικτήτου στὴν προαίρεση ὡς ἠθικὴ

172. Ἐμὲ ἐκεῖνος [sc.. ὁ θεὸς] συνέστηκεν ἐμαντῶ καὶ τὴν ἐμὴν προαίρεσιν ὑπέταξεν ἐμοὶ μόνῳ δούς τοὺς κανόνας εἰς χρῆσιν αὐτῆς τὴν ὀρθήν.

173. Γιὰ μιὰ καλὴ ἐκτίμηση τῆς ἀριστοτελικῆς ἠθικῆς μέσα ἀπὸ τὰ προβλήματα τῆς μετα-ηθικῆς βλ. St. Hampshire, *Freedom of Mind and Other Essays*, Princeton 1971, 20: "A Defence of Aristotle", 45: "Fallacies in Moral Philosophy". Πρβλ. τοῦ ἴδιου, *Two Theories of Morality*, Oxford 1977. Γιὰ μετα-ηθικὰ προβλήματα τοῦ βλ. J. Barnes, *The Ethics of Aristotle*, London 1977, 23-26. Γιὰ ποικίλους χαρακτηρισμοὺς βλ. Walsh and Shapiro, *Aristotle's Ethics*, 1-9. Τὴ στωικὴ ἠθικὴ ὁ Moore θεωρεῖ μεταφυσικὴ ἀλλὰ καὶ ἔνοχη τῆς φυσιοκρατικῆς πλάνης (*Principia Ethica*, London 1903). Ἡ ἔμφαση στὴν προαίρεση ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσῃ κανεῖς καὶ τὶς δύο ἠθικὲς θεωρίες ὡς «δεοντολογικές», παρὰ τὸν κάποιο φυσιοκρατικὸ χαρακτήρα τους.

ἐλευθερία φωτίζει μοναδικὰ τὴ λειτουργία τῆς ἀριστοτελικῆς προαίρεσης ὡς δυνατότητας τουλάχιστον ἐλεύθερης ἐπιλογῆς καὶ ἠθικῆς εὐθύνης. Ἡ ἀντίληψη τοῦ Ἐπικτήτου γιὰ τὴν προαίρεση ἀποτελεῖ τὴν ἀναμενόμενη γιὰ τὴν ἐποχὴ ἀπάντηση τοῦ ὕστερου Στωικοῦ στὸ κλασσικὸ πιά γιὰ τὴν ἠθικὴ δίλημμα ποὺ μνημόνευσα ἐπανειλημμένα: Ποιό εἶναι τὸ κριτήριο τῆς ἠθικότητας, ἡ προαίρεση ἢ οἱ πράξεις; Τὸ κίνητρο, ἡ πρόθεση, τὸ δέον ἢ οἱ συνέπειες, γιὰ νὰ μιλήσωμε στὴ γλῶσσα τῆς κανονιστικῆς ἠθικῆς ἀλλὰ καὶ τῆς μετα-ηθικῆς κατὰ τὰ νεώτερα δεδομένα. Σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ἡ «δύναμη» ποὺ θεωρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης ἀπαραίτητη γιὰ τὴ δημιουργικὴ πράξη (*Πολιτ.* 1325 b 13) εἶχε πολὺ περιορισθῇ, καὶ τὰ ἐξωτερικὰ χορηγήματα, ἀπαραίτητα στὸν πρακτικὸ βίον, εἶχαν ἀξιολογηθῇ ἀπὸ τὸν ὀρθόδοξο τουλάχιστον Στωικισμό ἀδιάφορα ἀπὸ ἠθικὴ ἄποψη, ἦταν φυσικὸ νὰ δοθῇ περισσότερη ἔμφαση στὰ κίνητρα καὶ τὴν πρόθεση, δηλ. στὴν προαίρεση, αὐτονομημένη κάπως καὶ ἐγγυητικὴ τῆς αὐτάρκειας τοῦ σοφοῦ.

Ἐγγύτερα ἀπὸ τὴν ἄποψη αὕτη εἶναι ὁ Ἐπίκτητος στὸν Ἀριστοτέλη τοῦ τελευταίου βιβλίου τῶν *ΗΝ* καὶ τοῦ *Η* βιβλίου τῶν *Πολιτικῶν*. Στὸ πρῶτο, ἡ ἄλλη ἀρετὴ καὶ οἱ ἀνθρωπικὲς ἐνέργειές της (*ΗΝ* 1178 a 9) ἔρχονται σὲ δεύτερη μοίρα, γιὰτὶ ἡ ἐκτὸς χορηγία εἶναι σ' αὐτὲς πιὸ ἀπαραίτητη ἀπ' ὅ,τι στὴ «θεωρία», ὅπου ἡ εὐδαιμονία ἐγκτεται πλατωνικώτερα καὶ «στωικώτερα» στὶς «κατ' ἀρετὴν πράξεις» (1176 b 7) καὶ μάλιστα στὴν «κατ' ἀρετὴν ἐνέργειαν» τοῦ θεϊκοῦ μορίου τῆς ψυχῆς. Ἔτσι, παρ' ὅλο ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης στὸν ἐπίλογο τῆς πραγματείας του λέει: *Ἀμφισβητεῖται δὲ πότερον κυριώτερον τῆς ἀρετῆς ἢ προαίρεσις ἢ αἱ πράξεις, ὡς ἐν ἀμφοῖν οὔσης* (1178 a 34), θέτοντας κάπως σὲ ἴση μοίρα τὴν ἐσωτερικὴ καὶ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῶν ἐνεργημάτων, παρατηρεῖ: *πρὸς δὲ τὰς πράξεις πολλῶν δεῖται, καὶ ὅσων ἂν μείζονες ὦσι καὶ καλλίους, πλειόνων τῶν δὲ θεωροῦντι οὐδενὸς τῶν τοιούτων πρὸς γε τὴν ἐνέργειαν χρεια, ἀλλ' ὡς εἰπεῖν καὶ ἐμπόδιά ἐστι πρὸς τὴν θεωρίαν· ἥ δὲ ἀνθρωπὸς ἐστι καὶ πλείοσι συζῇ, αἰρεῖται τὰ κατὰ τὴν ἀρετὴν πράττειν· δεήσεται οὖν τῶν τοιούτων πρὸς τὸ ἀνθρωπεύεσθαι, ἢ δὲ τελεία εὐδαιμονία ὅτι θεωρητικὴ τις ἐστὶν ἐνέργεια, καὶ ἐντεῦθεν ἂν φανείη* (*ΗΝ* 1178 b 1 ἐπ.). Παρόμοια εἶναι καὶ ἡ ταλάντευση μεταξὺ πολιτικοῦ-πρακτικοῦ καὶ θεωρητικοῦ-φιλοσόφου βίου αὐτῶν ποὺ ὅπωςδήποτε θεωροῦν «αἰρετώτερο» βίον τὸν ἐνάρετο στὰ *Πολιτικά* 1323 a 14 ἐπ. Καὶ ἀνάλογη μὲ τὰ *ΗΝ* ἡ ἀπάντηση, μὲ μεγαλύτερη ὅμως «ἐσωτερίκευση» τῆς πραγματικῆς ἐνέργειας. Ἐκεῖ, ἀφοῦ παρατηρήσει ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι δὲν εἶναι ἀλήθεια πὼς ἐπαινεῖται περισσότερο ἡ ἀπραξία ἀπὸ τὴν πράξη, ἐφ' ὅσον ἡ εὐπραξία εἶναι πράξη (1325 a 31) καὶ συνεπῶς ὁ πρακτικὸς βίος εἶναι ὁ ἄριστος, προσθέτει: *Ἀλλὰ τὸν πρακτικὸν οὐκ ἀναγκαῖον εἶναι πρὸς ἑτέρους καθάπερ οἴονταί τινες, οὐδὲ τὰς διανοίας εἶναι μόνας ταύτας πρακτικὰς τὰς τῶν ἀποβαινόντων χάριν γιγνομένας ἐκ τοῦ πράττειν, ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον τὰς*

αὐτοτελεῖς καὶ τὰς αὐτῶν ἔνεκεν θεωρίας καὶ διανοήσεις· ἡ γὰρ εὐπραξία τέλος, ὥστε καὶ πράξεις τις· μάλιστα δὲ καὶ πράττειν λέγομεν κυρίως καὶ τῶν ἐξωτερικῶν πράξεων τοὺς ταῖς διανοίαις ἀρχιτέκτονας... σχολῇ γὰρ ἂν ὁ θεὸς ἔχοι καλῶς καὶ πᾶς ὁ κόσμος, οἷς οὐκ εἰσὶν ἐξωτερικαὶ πράξεις παρὰ τὰς οἰκείας τὰς αὐτῶν (1325 b 16-30).

Ἡ «ἀσχολία» τῆς «θεωρίας» ἐξασφαλίζει τὴν ἀπόλυτη αὐτάρκεια τοῦ «σπουδαίου», τὸ ἰδανικὸ τοῦ στωικοῦ «σοφοῦ». Λέει ὁ Ἐπίκτητος: Ταῦτα οὖν τίνος ἔστι θεωρεῖν; τοῦ σχολάζοντος. ἔστι γὰρ φιλοθέωρόν τι ζῶον ὁ ἄνθρωπος (I 29, 58), ὅσο λίγοι κι ἂν εἶναι αὐτοὶ ποὺ ταλαιπωροῦνται κατὰ θέαν τῆς πανηγύρεως (II 14, 23). Γιατὶ ὁ θεὸς τὸν ἄνθρωπο κατ' ἐξαίρεση θεατὴν εἰσήγαγεν αὐτοῦ τε καὶ τῶν ἔργων τῶν αὐτοῦ... διὰ τοῦτο αἰσχρὸν ἔστι τῷ ἄνθρωπῳ ἄρχεσθαι καὶ καταλήγειν ὅπου καὶ τὰ ἄλογα, ἀλλὰ μᾶλλον ἔνθεν μὲν ἄρχεσθαι καταλήγειν δὲ ἐφ' ὃ κατέληξεν ἐφ' ἡμῖν καὶ ἡ φύσις· κατέληξε δ' ἐπὶ θεωρίαν καὶ παρακολούθησιν καὶ σύμφωνον διεξαγωγὴν τῇ φύσει. ὁρᾶτε οὖν, μὴ ἀθέατοι τούτων ἀποθάνητε (I 6, 19-21).

Παρὰ τὴν ἔμφαση ποὺ δίνεται ἀπὸ τὴν ἀρχαία Στοὰ στὴν ἠθικὴ ἀρετὴ καὶ ὄχι στὴ θεωρία, μὲ τὸ στένεμα τῶν περιθωρίων τῆς πράξης ὡς ἐκδήλωσης δημιουργικῆς ἐλευθερίας μὲ ἀρχὴ τὴν προαίρεση, γίνεται ἡ προαίρεση στὸν Ἐπίκτητο ἐσωτερικευμένη πράξη, ἐλεύθερη ἐκλογὴ στάσης ζωῆς, ἔκφραση τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἠθικῆς της θέλησης, μιᾶς θέλησης ποὺ δὲν εἶναι ξένη στὴν «ἀγαθὴ βούληση» τοῦ Κάντ. Ἀλλὰ τὸ νόημα τοῦτο τῆς προαίρεσης δὲν εἶναι τόσο ξένο στὸν Ἀριστοτέλη, ὅταν δὲν περιορισθῇ κανεῖς στὴ συστηματικὴ θεώρηση τοῦ ὅρου στὰ πραξιακὰ συμφραζόμενα, ἀλλὰ παρακολουθήσῃ τὴν εὐκαιριακὴ εὐρύτερη χρῆση του στὶς ἠθικὲς καὶ στὶς λοιπὲς πραγματεῖες, ποὺ ἀπηχοῦν τὸ νόημα τοῦ ὅρου στὴν «κοινότερη» χρῆση του. Οἱ διαπιστώσεις ἔτσι τοῦ Ἀντιόχου καὶ τοῦ Καρνεάδη δὲν φαίνονται νὰ προσκρούουν στὴ δίδυμη —παρὰ τὴν ἐτερότητά της— χρῆση τῆς προαίρεσης ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸν Ἐπίκτητο, παρὰ τὶς διαφορὲς τῆς ἀριστοτελικῆς καὶ τῆς στωικῆς ἠθικῆς.

PROHAIRESIS IN ARISTOTLE AND EPICTETUS

A COMPARISON WITH THE CONCEPT OF INTENTION IN THE PHILOSOPHY OF ACTION

S u m m a r y.

It has been argued by eclectics and rivals of Stoicism in late antiquity that the Stoics did not differ greatly from the Peripatetics in doctrine but

only in terminology. In Epictetus, however, we find the same term *prohairesis* used as extensively as in the ethics of Aristotle. The question is whether this term has the same sense and spirit in the two doctrines.

Like the term 'intention' in the contemporary philosophy of action and the philosophy of mind, *prohairesis* is one of the trickiest terms in the language of ancient philosophy. It corresponds to 'intention' but includes much more. Apart from 'intention' in the Aristotelian ethics it is usually translated as 'choice', 'decision', 'purpose', 'will', 'forechoice', 'intentional choice', 'free choice', etc., and in Epictetus' *Discourses* as 'moral purpose', 'choice', 'free will', 'moral person', etc., sometimes through a confusion of meaning and substantial characteristic. The great variety of the translations of the term in both philosophers testifies to a certain obscurity or at least ambiguity of it, and allegedly to an inconsistency on Aristotle's part according to some scholars. G. E. M. Anscombe, moreover, has curiously maintained that Aristotle failed to realize the importance of the concept of intention, considering his *prohairesis* (which she translates as 'choice') a 'spurious' term. Yet the analysis of intention in the philosophy of action elucidates some of the obscurities of *prohairesis* and justifies many of the various renderings of the term within the complex process of deliberation, decision-making and action.

Although much has been written on *prohairesis*, especially as it occurs in Aristotle, little comparative work has been done on its relation to the Epictetian concept. One author (Rist) regards the Epictetian usage as wider than the Aristotelian and speaks of two traditions for the term. As a matter of fact the *prohairesis* of Epictetus appears wider than Aristotle's only because the latter in his *ex professo* account of it in EN 3 restricts *prohairesis* to choice of means leading to a given end. Aristotle, however, also uses *prohairesis* in reference to the end in EN 6 and occasionally in the EE, and in a wider, less technical and more ordinary sense, in other contexts of the ethical treatises as well as in other works. Some of these usages, where *prohairesis* denotes inner disposition, moral character, moral principle, motive, purpose, free choice, etc., are quite comparable to some of the senses in which Epictetus uses the term: inner attitude of mind, rational Self, moral character, region of independence from externals, real Self, free will, etc. It is true that Epictetus places the emphasis on independence; but Aristotle had also distinguished *prohairesis* from will as choice of things in our power.

The basic sense of *prohairesis* in Aristotle is identified by Couloubaritsis as a kind of essential, or rather existential choice, formed by previous particular choices and accounting for subsequent ones. So Voelke speaks

of a primordial, existential choice with regard to the *prohairesis* of Epictetus; and this is consistent with the Early Stoic definition of *prohairesis* as *hairesis pro haireseos*. Thus not only some of the aspects but also the fundamental meaning of this 'polymorphous' concept are found to be common to both philosophers.

That we cannot so easily speak here of two different traditions of the term is clear, I believe, from Epictetus' analysis of *prohairesis* in *Dis. III* 18, 1. Aristotle's reduction, moreover, of the part which has *prohairesis* (τὸ προαιρούμενον) to the leading part of the soul (τὸ ἡγούμενον) is not incompatible with Epictetus' identification of *prohairesis* with the ἡγεμονικὸν or with the whole soul. And the former's statement that "such a principle (a union of desire and intellect) is man" (as the originator of action) recalls Epictetus' continuous reduction of *prohairesis* to man himself.

Without claiming that Epictetus borrowed this term directly from Aristotle (for he never mentions the latter), I believe that his *prohairesis* is a natural development but also a transformation of the Aristotelian concept, as adapted to the data and the requirements of late Stoic ethics. Whereas Aristotle often raises the question whether it is *prohairesis* or action which reveals the character of the agent, and has moral value, in a later era when the realms of creative action had become too narrow, Epictetus seems to have voted decisively for *prohairesis*, making it somewhat more independent of the action which it dictates, and evaluating it more positively than Aristotle. Epictetus' *prohairesis* is the answer to the Aristotelian dilemma: *prohairesis* or action. It is a sort of action in itself.

Athens

Myrto Dragona-Monachou